

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ**

Б. Б. Шаповалов, З. М. Діхтяренко

**МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ФОРМУВАННЯ
У СТАРШОКЛАСНИКІВ ГОТОВНОСТІ
ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ**

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Кропивницький – 2019

УДК 37.035.355.01[-057.87:3735]6091.33

Ш 24

*Схвалено для використання у закладах загальної середньої освіти
(протокол № 5 від 22.10.2019 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту проблем виховання
Національної академії педагогічних наук України
(протокол № 6 від 27.06.2019 р.)*

Авторський колектив:

*Шаповалов Б. Б. (р. 1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 2.1; 2.2; 2.3; 2.4; 2.5),
Діхтяренко З.М. (р. 1.5)*

Рецензенти:

*Комаровська О. А. – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка лабораторії естетичного виховання та мистецької освіти Інституту проблем виховання НАПН України.
Тимошенко О. В. – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету фізичного виховання, спорту і здоров'я Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.*

Ш 24 Шаповалов Б. Б. (Ред.), Діхтяренко З. М. (2019). **Методичний інструментарій формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни:** метод. посіб. Кропивницький: Імекс-ЛТД. 143 с.

ISBN 978-966-189-490-6

У методичному посібнику розглянуто інструментарій формування готовності до захисту Вітчизни. Зважаючи на прийняття нових Законів України, що регулюють оборонну сферу держави, та змін до Основного Закону – Конституції України, обґрунтовується необхідність запровадження нових підходів до складного педагогічного процесу – формування готовності до захисту Вітчизни, який розглядається у контексті поняття безпеки, екстремальної ситуації, готовності до захисту Вітчизни. Розглядається роль та місце у процесі формування готовності до захисту Вітчизни військово-патріотичного виховання, бойових мистецтв, дитячих військово-патріотичних та спортивних ігор. В якості інструментів формування готовності до захисту Вітчизни пропонується сучасна українська національна професійно-прикладна психолого-педагогічна система – поліцейський хортинг та український національний вид спорту – хортинг.

Видання буде корисним викладачам предметів «Захист Вітчизни», фізичної культури, тренерам та інструкторам спортивних федерацій, клубів та секцій, представникам громадських організацій, а також усім, хто задіяний у процесі підготовки захисників Вітчизни.

УДК 37.035.355.01[-057.87:3735]6091.33

ISBN 978-966-189-490-6

© Інститут проблем виховання, 2019

© ТОВ «Імекс-ЛТД», 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
1. ГОТОВНІСТЬ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ: ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ТА ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	6
1.1. Суть захисту Вітчизни	6
1.2. Поняття безпеки, захисту, загрози	20
1.3. Поняття екстремальної ситуації.....	29
1.4. Поняття готовності до захисту Вітчизни в екстремальних ситуаціях	44
1.5. Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.....	59
2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ	79
2.1. Інструментарій формування готовності до захисту Вітчизни: загальні поняття	79
2.2. Військово-патріотичне виховання як шлях формування готовності до захисту Вітчизни.....	83
2.3. Бойові мистецтва як засіб формування готовності до захисту Вітчизни.....	91
2.4. Дитячо-юнацькі військово-патріотичні та спортивні ігри та їх роль у формування готовності до захисту Вітчизни.....	99
2.5. Поліцейський хортинг як сучасні педагогічні технології формування готовності до захисту Вітчизни	106
ВИСНОВКИ.....	121
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	127
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	142

ВСТУП

У світі, який стає дедалі небезпечнішим, питання формування готовності до захисту Вітчизни є надзвичайно актуальним. Нестабільність суспільного життя, збройні конфлікти, терористичні акти стають типовими ознаками сучасного життя. Одними з найнебезпечніших загроз для Вітчизни стали: анексія Криму, зовнішнє вторгнення на територію нашої держави та військовий конфлікт, який у правовому полі визначається як операція об'єднаних сил (у 2014-2018 роках – антитерористична операція), а по факту є війною. Збільшується кількість природних катаклізмів та техногенних катастроф, які також є суттєвою загрозою Вітчизні. Так, за останні 15 років в Україні зареєстровано більше 5,8 тис. класифікованих надзвичайних ситуацій, в яких постраждало понад 34, 1 тис. осіб, з них понад 6,7 тис. осіб загинуло, а прямі збитки є більші, ніж 30 млрд. гривень (Гаман, 2019).

Незважаючи на певний досвід у розробці теоретичних положень формування готовності до захисту Вітчизни, очевидно є необхідність впровадження у цей складний психолого-педагогічний процес нових підходів і технологій. Така необхідність зумовлена, зокрема:

- невідповідністю більшості рекомендацій щодо формування готовності до захисту Вітчизни, розроблених у мирний час, вимогам сьогодення, зокрема, вимогам до проведення операцій об'єднаних сил;

- прийняттям у 2018-2019 роках нових Законів України, що регулюють оборонну сферу держави, та змін до Основного Закону – Конституції України;

- появою нових видів загроз, рекомендацій щодо дій, під час яких не розроблено нові підходи, та нерозумінням того факту, що системи, які були ефективними ще декілька років тому, сьогодні не спрацьовують;

- необхідністю урахування життєвих реалій сьогодення (відсутність інтересу молоді до військової служби та служби у правоохоронних органах і рятувальних підрозділах, пріоритетність матеріальних благ над обов'язком тощо).

Слід зазначити також низку чинників, які негативно впливають на формування готовності молоді до захисту Вітчизни, до яких слід віднести:

- відсутність єдиного розуміння основних понять тематики (ситуація, екстремальна ситуація, формування готовності, безпека, безпека, ризик тощо);

- відсутність системного підходу до процесу формування готовності до захисту Вітчизни в екстремальних ситуаціях – підготовка ведеться за програмою різних навчальних дисциплін, що не дає можливості сформувати комплексне сприйняття екстремальної ситуації;

- невикористання іноземного досвіду формування готовності до захисту Вітчизни в екстремальних ситуаціях;

- відсутність кваліфікованих досвідчених фахівців, які були б спроможними готувати особовий склад і громадян до дій в зазначених умовах;

- несформованість культури безпеки у військовослужбовців та персоналу ризиконебезпечних професій.

Метою посібника є дослідження та уточнення понять, пов'язаних із проблемою формування готовності молоді до захисту Вітчизни, зокрема: безпеки, захисту, загрози, ситуації, екстремальної ситуації, готовності, готовності до захисту Вітчизни, а також визначення шляхів, засобів формування готовності до захисту Вітчизни, роль у цьому процесі дитячо-юнацьких військово-патріотичних та спортивних ігор.

Викладені у навчально-методичному посібнику теоретичні положення, методичні рекомендації розроблено відповідно до Конституції України, Законів України «Про національну безпеку України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про Національну поліцію», «Про національну гвардію», «Про державний кордон України», Державного стандарту освітньої галузі «Здоров'я і фізична культура» та «Захист Вітчизни», положень «Нової української школи».

Як інструменти формування готовності до захисту Вітчизни пропонується сучасна українська національна професійно-прикладна психолого-педагогічна система – поліцейський хортинг та український національний вид спорту – хортинг.

1. ГОТОВНІСТЬ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ: ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ТА ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1.1. Суть захисту Вітчизни

З часів радянської доби захист Вітчизни сприймався, у першу чергу, як захист територіальної цілісності країни, що у той період було виправданим. Терористичні акти, катастрофи у промисловості, вбивства з вогнепальної зброї або із застосуванням вибухівки у той час були поодинокими та суттєво не впливали на стан безпеки в країні, а людина була ніяк не найвищою її цінністю.

З прийняттям Організацією Об'єднаних Націй Загальної декларації прав людини ситуація почала змінюватися, що знайшло відображення у національних законах багатьох країн, зокрема, в Конституції України. Так, ст. 3 Основного Закону визначає, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Серед об'єктів, на захист яких спрямована державна політика у сферах національної безпеки і оборони, першим у ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» зазначено людину і громадянина – їхні життя і гідність, конституційні права і свободи, безпечні умови життєдіяльності.

Тому викликають подив підходи, закріплені в деяких навчальних програмах та методичних рекомендаціях. Зокрема, у Навчальній програмі «Захист Вітчизни» для навчальних закладів системи середньої освіти (рівень стандарту), затвердженій Наказом МОН України від 23.10.2017р. № 1407, одним з навчальних і виховних завдань навчального предмета «Захист Вітчизни» визначено усвідомлення учнівською молоддю свого обов'язку щодо захисту України у разі виникнення загрози суверенітету та територіальній цілісності держави (Навч. прогр, 2017), водночас нічого не сказано про обов'язок захисту найви-

щої цінності держави – людини за наявності інших небезпек (загроз кримінального характеру, терористичних актів тощо).

Неприпустимим є підхід, який використали упорядники Методичних рекомендацій щодо викладання предмета «Захист Вітчизни» у 2017-2018 навчальному році, підготовлених управлінням освіти, молоді та спорту Святошинської районної в місті Києві державної адміністрації, які допустили, на нашу думку, вільне трактування Основного закону. Вони зазначили, що у Конституції України визначено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішою функцією держави, справою всього українського народу (Метод. реком.). Таким чином, всупереч Конституції України та Закону України «Про національну безпеку України», у даному випадку захист людини, громадянина не розглядається як захист Вітчизни.

Безперечно правильним у процесі формування готовності до захисту Вітчизни буде застосування людиноцентристського підходу, згідно з яким розуміється цінність кожної людини, і її безпека розглядається як найважливіший пріоритет. Застосування зазначеного підходу має змінити філософію педагогічного процесу формування готовності до захисту Вітчизни, відповідно до якої основним завданням фахівця сектору безпеки та оборони України є збереження власного здоров'я та життя, а також **здоров'я та життя інших осіб у процесі безпосереднього виконання службових завдань** (Гребенюк, 2018). Іншими словами, треба перемогти і вижити, щоб потім знов перемогти. За такої філософії, при високому рівні професійної підготовки, зникають передумови невиправданих втрат особового складу; самопожертва, готовність до якої слід цілеспрямовано формувати у захисників Вітчизни, буде мати місце лише у тих випадках, коли це вкрай необхідно для захисту найвищої цінності в Україні – людини – від смертельної небезпеки. Стає очевидною необхідність майстерно володіти технікою самозахисту – прийомами захисту від нападу озброєного і озброєного супротивника, звільнення від захватів та обхватів, затримання правопорушника.

Необхідно звернути увагу ще на один важливий момент. За традицією навчальної військової підготовки та допризовної підготовки основна увага при викладанні навчальної дисципліни

«Захист Вітчизни» приділяється Збройним Силам України та іншим військовим формуванням. Сьогодні ж інші складові сектору безпеки і оборони у процесі захисту Вітчизни відіграють не менш важливу роль, і це має бути враховано при викладанні навчальної дисципліни. Тут слід враховувати те, що сектор безпеки і оборони є системою органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення із правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадян та громадських об'єднань, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України.

Беручи до уваги вищенаведене, ми вважаємо, що навчальна дисципліна «Захист Вітчизни» повинна мати на меті озброєння молоді базовими знаннями, які були б корисні усім категоріям громадян, яких Закон відніс до сектору безпеки і оборони. Зокрема, наш практичний досвід служби в зонах бойових дій переконливо свідчить, що корисним було б вивчення будови блокпостів та організації служби на них, способів перевірки підозрілих осіб та транспортних засобів, відпрацювання прийомів самозахисту та затримання правопорушників тощо.

Не можна не погодитися з В. Гораком, Н. Кляторним, Е. Соколовою, В. Кузнецовим, які вважають, що борець за мир – це одночасно і захисник Вітчизни. Служба у Збройних Силах України розглядається ними як активна форма боротьби за мир, а виховання в душі миру – як важливий аспект інтернаціонального виховання. З іншого боку, військово-патріотичне виховання, маючи за мету підготувати молодь до військової служби й захисту Батьківщини, тим самим спрямоване на зміцнення оборонного потенціалу країни, виступає важливим засобом підготовки молоді до захисту миру. Виділення цієї функції є новим і дуже важливим доповненням до визначення сутності військово-патріотичного виховання молоді за сучасних умов

(Зубалій, Івашковський, Остапенко, Тимчик, Шаповалов, Діхтяренко, Білоцерківець, 2016).

Українські військові та поліцейські гідно несли та продовжують нести службу в миротворчих підрозділах ООН та військових контингентах НАТО, встановлюючи мир у багатьох країнах світу. Однак, на жаль, досвід служби українських військових та правоохоронців у миротворчих місіях майже не використовується у процесі формування готовності населення, у тому числі і молоді, до захисту Вітчизни, хоча позитивні приклади такої роботи є.

Отже, виходячи з аналізу ситуації, яка склалась у суспільстві, на підставі законів нашої держави можна зробити висновок, що **захист Вітчизни – це цілеспрямована системна діяльність особи (колективу, державного органу, громадської організації, суспільства в цілому, держави), спрямована на нейтралізацію загроз найвищої соціальної цінності в Україні - людини, її життя і здоров'ю, честі і гідності, недоторканності і безпеці, а також територіальній цілісності і незалежності держави.**

Така діяльність має бути безперервною протягом усього життя людини. Нейтралізація однієї загрози має стати початком підготовки до наступних дій із захисту Вітчизни. Центральне місце у процесі формування готовності молоді до захисту Вітчизни займає навчальна дисципліна «Захист Вітчизни», яка має бути гнучкою та враховувати вітчизняний і закордонний досвід такої діяльності. Зокрема, не варто ігнорувати висновки закордонних учених (Christensen Tom, Lægreid Per Hellebø & Rykkja Lise, 2013; Hollingsworth Andrew & Breeze J. , 2018), які звертають увагу на необхідність формування готовності до захисту держави та її цінностей в умовах терористичних атак та нейтралізації небезпечних чинників таких дій.

Захист Вітчизни, як і будь-яка діяльність, складається з окремих дій, сукупність яких можна розглядати як цілісне утворення. Щоб зрозуміти його суть, розглянемо **об'єкт, суб'єкт, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону.**

Об'єкти діяльності із захисту Вітчизни – найвищі цінності в державі. Як уже зазначалося вище, такими об'єктами відповідно до міжнародного та вітчизняного законодавства є: людина, її

життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, а також територіальна цілісність і незалежність держави.

Суб'єкти діяльності із захисту Вітчизни – держава, державні органи, Збройні Сили, правоохоронні органи, рятувальні служби, міжнародні інституції, громадські організації, окремі громадяни. Більшість із зазначених категорій належать до сектору безпеки і оборони України. Так, у Законі «Про Національну безпеку України» визначено, що сектор безпеки і оборони України складається з чотирьох взаємопов'язаних складових: сил безпеки; сил оборони; оборонно-промислового комплексу; громадян та громадських об'єднань, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки.

До складу сектору безпеки і оборони входять: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику.

Відповідно до ст. 12 Закону «Про оборону України» участь в обороні держави разом зі Збройними Силами України беруть у межах своїх повноважень інші військові формування, утворені відповідно до законів України, Державна спеціальна служба транспорту, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також відповідні правоохоронні органи.

Зважаючи на те, що з квітня по червень 2019 року на військкомати було покладено завдання призвати на строкову службу 18 752 новобранців до чотирьох суб'єктів захисту Вітчизни: до Збройних сил України (9 тис. осіб), Національної гвардії України (5152 осіб), Державної прикордонної служби (4 тис. осіб), Держспецтрансслужби (600 осіб). Розглянемо завдання і функції цих суб'єктів захисту Вітчизни.

Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

З'єднання, військові частини, підрозділи Збройних Сил України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, організації та підтримання дій руху опору, проведення військових інформаційно-психологічних операцій, боротьби з тероризмом і піратством, заходів щодо здійснення захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) державної власності за межами України, забезпечення їх безпеки та евакуації (повернення), посилення охорони державного кордону, захисту суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі і їх правового оформлення, забезпечення безпеки національного морського судноплавства України у відкритому морі чи в будь-якому місці поза межами юрисдикції будь-якої держави, заходів щодо запобігання розповсюдженню зброї масового ураження, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у відкритому морі, ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та інших міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України.

Державна спеціальна служба транспорту є спеціалізованим військовим формуванням, що входить до системи Міністерства оборони України, призначеним для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час та в особливий період.

Основними завданнями Державної спеціальної служби транспорту є: технічне прикриття, відбудова, встановлення загороджень на об'єктах національної транспортної системи України з метою забезпечення діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України; будівництво та ремонт у мирний час і в умовах воєнного стану нових та підвищення строку експлуатації і пропускної спроможності діючих об'єктів національної транспортної системи; відбудова транспортних комунікацій, порушених унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, аварій і катастроф; охорона об'єктів національної транспортної системи України в мирний час і в особливий період; виконання інших завдань, пов'язаних із участю в обороні держави та забезпеченням ефективного функціонування національної транспортної системи України.

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Національна гвардія України бере участь відповідно до закону у взаємодії зі Збройними Силами України у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони.

Основними функціями Національної гвардії України є:

1) захист конституційного ладу України, цілісності її територій від спроб зміни їх насильницьким шляхом;

2) охорона громадського порядку, забезпечення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян;

3) участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян;

4) забезпечення охорони органів державної влади, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, участь у здійсненні заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб;

5) охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

6) охорона спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

7) охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні;

8) охорона центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України;

9) участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

10) участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;

11) участь у припиненні масових заворушень;

12) участь у відновленні правопорядку у разі виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

13) участь у підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю населення;

14) участь у відновленні конституційного правопорядку у разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування;

15) участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються;

16) участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану;

17) участь у виконанні завдань територіальної оборони;

18) оборона важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів, перелік яких визначається Президентом України, Кабінетом Міністрів України, центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України.

19) участь у припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, засуджених, а також ліквідації наслідків таких дій в установах попереднього ув'язнення, виконання покарань;

20) забезпечення внесення відомостей до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та підтримання таких відомостей в актуальному стані у межах, визначених законодавством.

На Державну прикордонну службу України покладаються завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні.

Основними функціями Державної прикордонної служби України є:

- охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму;

- здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення;

- охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав, українських та іноземних юридичних і фізичних осіб, міжнародних організацій;

- ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону України згідно із законами України "Про розвідувальні органи України" та "Про оперативно-розшукову діяльність"

- участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів;

- участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом, а також припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій, що порушили порядок перетинання державного кордону України;

- участь у здійсненні державної охорони місць постійного і тимчасового перебування Президента України та посадових осіб, визначених у Законі України "Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб";

- охорона закордонних дипломатичних установ України;

- координація діяльності військових формувань та відповідних правоохоронних органів, пов'язаної із захистом державного кордону України та пропуску до тимчасово окупованої території і з неї, а також діяльності державних органів, що здійснюють різні види контролю при перетинанні державного кордону України та пропуску до тимчасово окупованої території і з неї або беруть участь у забезпеченні режиму державного кордону, прикордонного режиму і режиму в пунктах пропуску через державний кордон України та в контрольних пунктах в'їзду - виїзду.

Об'єктивна сторона діяльності із захисту Вітчизни – це обставини, в яких відбувається усунення (нейтралізація) загроз для цінностей держави: час, місце, форми, способи тощо.

Наш багаторічний досвід служби в правоохоронних органах країни та миротворчих силах ООН свідчить про те, що формами здійснення захисту Вітчизни є **службово-бойова діяльність (СБД), оперативно-службова діяльність, аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи.**

Службово-бойова діяльність (СБД) – сукупність профілактичних, охоронних, режимних, ізоляційно-обмежувальних заходів (дій), спеціальних операцій при ліквідації внутрішніх збройних конфліктів, а також бойових дій у воєнний час, що спрямовані на забезпечення суверенітету та незалежності держави, її конституційного ладу, громадської безпеки, законності та правопорядку, захисту населення у надзвичайних ситуаціях (Словник, 2016).

У п. 3 ч. 1 ст. 2 Кодексу цивільного захисту України визначено, що **аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи** – це роботи, спрямовані на пошук, рятування і захист населення, уникнення руйнувань і матеріальних збитків, локалізацію зони впливу небезпечних чинників, ліквідацію чинників, що унеможливають проведення таких робіт або загрожують життю рятувальників.

Не потребує додаткових обґрунтувань твердження про те, що захист Вітчизни (службово-бойова діяльність) майже завжди відбувається в умовах небезпеки для життя та здоров'я громадян, впливу на людину стрес-факторів, характерних для екстремальних ситуацій. І. Приходько у 2014 році зазначав, що представники сил охорони правопорядку (військовослужбовці НГУ, працівники МВС, рятувальники) щоденно виконують службово-бойові завдання під час проведення антитерористичної операції, яка розпочалася у квітні 2014 року на території Донецької та Луганської областей. Ця діяльність проходить в екстремальних умовах, вона відрізняється від інших видів професійної діяльності постійним нервово-психічним напруженням, фізичними перевантаженнями, високим ризиком для життя та здоров'я особового складу (Приходько, 2014). Із закінченням АТО та початком ООС екстремальність дій із захисту Вітчизни на лінії

розмежування практично не змінилася. Екстремальні ситуації, їх класифікація, стрес-фактори, характерні для таких ситуацій, будуть розглянуті в окремому розділі методичного посібника.

Здійснюючи діяльність з формування готовності до захисту Вітчизни, слід враховувати, що останніми роками відбувається еволюція військових конфліктів, які дедалі більше набувають комбінованого (гібридного) характеру, поєднуючи ознаки класичної війни між державами, внутрішнього збройного конфлікту, політичного, дипломатичного конфлікту, економічного та інформаційного протидорства, тероризму й організованої злочинності (Попков, 2016). І. Романченко зазначає, що в цих умовах форми ведення воєнних дій наповнюються новим змістом. Розширюються часові та просторові параметри їх ведення. Бій, який стає основною складовою воєнних дій, у такій війні характеризується високою активністю, мобільністю і автономністю частин і підрозділів, різноманітністю та нетиповістю способів виконання завдань (Романченко, 2016). При цьому, на збройні сили та інші військові формування покладаються завдання, які для них не були притаманні в умовах відкритого міждержавного воєнного конфлікту (Романченко, 2016, Попков, 2016).

Характерними рисами бойових дій в умовах «гібридної війни» є:

Щодо складу сил і засобів:

- відносно незначна чисельність військових формувань, що беруть участь у бойових діях;

- участь у бойових діях регулярних військ, іррегулярних формувань, добровольчих батальйонів, найманців з числа цивільного населення;

- підвищення ролі вогневих засобів ближнього бою, артилерії, ПЗРК, засобів розвідки (приладів нічного бачення, тепловізорів);

- наявність у бойовому складі озброєння та техніки різних поколінь.

Щодо часових та просторових параметрів:

- суттєва тривалість безпосередньо самого конфлікту та наявність різних за інтенсивністю періодів ведення бойових дій;

- значний просторовий розмах ведення воєнних дій;

- значне збільшення ступеня розосередження військ на полі бою (Попков, 2016).

Суб'єктивна сторона діяльності із захисту Вітчизни – це відношення представників держави, військовослужбовців Збройних сил, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби, працівників правоохоронних органів та рятувальних служб, членів громадських організацій та окремих громадян до усунення (нейтралізації) загроз для цінностей держави. Захист Вітчизни у всіх випадках здійснюється свідомо. Свідоме ставлення військовослужбовця до виконання службово-бойових завдань – виконання завдань на підставі високого ступеня зрілості, військово- професійної, морально-політичної та психологічної готовності (Словник, 2016).

Захист Вітчизни може бути ефективним при дотриманні певних умов, серед яких слід виділити:

- визначення найбільш суттєвих загроз найвищим цінностям в державі, передбачення виникнення нових загроз у майбутньому;

- розробка алгоритмів дій при виникненні загроз;

- професійно-психологічна підготовка особового складу Збройних сил, правоохоронних органів, рятувальних підрозділів до захисту Вітчизни із застосуванням новітніх педагогічних технологій;

- розробка технологій та пристроїв забезпечення захисту, новітніх озброєнь, засобів зв'язку;

- розробка дієвих форм і методів залучення до захисту Вітчизни у разі необхідності різних верств населення;

- розробка та впровадження в діяльність навчальних закладів ефективного інструментарію формування готовності до захисту Вітчизни.

Література

Конституція України [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80>

Закон України «Про національну безпеку України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>

Закон України «Про збройні сили України» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>

Закон України «Про національну гвардію України»
<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18>

Гаман П.І. (2019). Управління єдиною системою цивільного захисту на державному рівні. *Бизнес и безопасность*, 1, 86-89.

Гребенюк М. (2018). Професійна самоідентифікація фахівця сектору безпеки як чинник психологічної готовності до захисту Вітчизни. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: "Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива"*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 72-73). К.: Паливода А.В.

Зубалій М.Д., Івашковський В.В., Остапенко О.І, Тимчик М.В., Шаповалов Б.Б., Діхтяренко З.М., Білоцерківець І.П. (2016) *Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі: посіб.* К.: Паливода А.В.

Методичні рекомендації щодо викладання предмету «Захист Вітчизни» у 2017 – 2018 навчальному році. Управління освіти, молоді та спорту Святошинської районної в місті Києві державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svyatoshinruo.kiev.ua/2013-10-08-14-56-33/2016-06-08-08-50-17/qq/5918-----l-r--2017-2018-->

Навчальна програма «Захист Вітчизни» для навчальних закладів системи середньої освіти (рівень стандарту) (2017). Затверджено Міністерством науки і освіти (Наказ МОН України від 23.10.2017 № 1407). – К.

Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді /І. Д. Бех, К.І. Чорна). – К., 2014. – 29 с.

Попков Б.О. (2016). Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи. *Збірник тез доповідей Третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи, Одеса, 22-23 вересня (с. 5-6)*, м. Одеса

Приходько І. І. (2014). Актуальні питання психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 21 лист., (3-4 с.)*. Харків, НА НГУ

Романченко І.С. (2016). Результати аналізу досвіду застосування військових формувань в сучасних збройних конфліктах *Збірник тез доповідей Третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи, Одеса, 22 -23 вересня (с. 6-7)*. Одеса.

Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України (до курсу «Українська мова за професійним спрямуванням») (2016). К.: НАВС України.

Christensen Tom, Lægred Per, Hellebø Rykkja Lise. After a Terrorist Attack: Challenges for Political and Administrative Leadership in Norway // Journal of Contingencies and Crisis Management. – Volume 21 Number 3 September 2013. – pp. 167 - 177

Hollingsworth Andrew, Breeze J. (2018). Dispatches from the editor: emergency preparedness and clinical military aid to the civilian authorities. *J R Army Med Corps*, Vol 0, 0, 1.

Контрольні питання

1. Що є інноваційним у цьому параграфі?
2. У чому полягає захист Вітчизни?
3. Які фактори слід враховувати при визначенні пріоритетів у захисті Вітчизни?
4. Чому підлягає перегляду система роботи з організації захисту Вітчизни?
5. Який зв'язок між захистом Вітчизни та миротворчою діяльністю?
6. Які умови забезпечення ефективності діяльності із захисту Вітчизни?
7. Чому навчальні програми з дисципліни «Захист Вітчизни» потрібно переглянути?
8. Що є пріоритетами у діяльності із захисту Вітчизни?
9. Чому необхідно готуватися до дій в умовах терористичних атак з великою кількістю загиблих та поранених?
10. Захист яких цінностей має бути пріоритетом у діяльності із захисту Вітчизни?

1.2. Поняття безпеки, захисту, загрози

Для більш правильного розуміння суті захисту Вітчизни варто розглянути такі поняття, як безпека, загроза, захист.

Не викликає сумніву твердження, що захист Вітчизни повинен бути спрямований на забезпечення безпеки її основних цінностей. Потреба безпеки є однією з найважливіших потреб людини. Американський психолог А. Маслоу розмістив у моти-

ваційній піраміді цю потребу (відчувати себе захищеним, позбутися страху та невдач, агресивності) одразу за фізіологічними (органічними) потребами (Маклаков, 2006). Безпрецедентні трансформації світу, які відбуваються сьогодні, спричинили докорінну зміну уявлень про безпеку, а головне, – стали поштовхом до корінного переосмислення місця безпеки в ієрархії потреб людини. Такі соціальні явища призвели до виникнення нової науки – безпекознавства, предметом дослідження якої є безпека.

Термін «безпека» важко піддається визначенню у конкретному й однозначному формулюванні. В електронній інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» (англомовний варіант) безпека визначається, як стан перебування людини поза небезпекою, умова бути захищеною від фізичної, соціальної, духовної, фінансової, політичної, емоційної, професійної, психологічної, освітньої або будь-якої іншої шкоди, невдачі, помилки, події, збитку або іншої події, яка може бути розглянута як небажана. Безпека може приймати форму захисту від події або можливості загрози бути підданим чому-небудь, що може принести економічні втрати або збиток здоров'ю (Приходько, 2009).

М. Варій зазначає, що безпека – це стан позитивного функціонування і розвитку соціальних, економічних, технічних, екологічних і біологічних систем, який унеможливує загрози для стійкого розвитку суспільства, держави, економіки та особистості, а також їхню залежність від інших держав чи окремих людських угруповань. Вона забезпечує сукупність умов і факторів нормального функціонування і розвитку людини та суспільства (Варій, 2007).

У спеціальній літературі висловлюється думка, що безпека – це стан захищеності (людини і середовища), а також здатність відбивати несприятливі зовнішні та внутрішні впливи (Баєва, 2008). Безпека є найбільш актуалізованою потребою, яка задовольняється недостатньо. Зазначається, що безпека є необхідною умовою для розвитку економіки. Людина також може розвиватися лише в середовищі з певними параметрами, одним з яких є безпека. Безпека є умовою особистісного росту, самоактуалізації «Я». Її відсутність спричиняє деформацію людини: травмування «Я», перекручування самооцінки, звужен-

ня кола спілкування, духовного й культурного зубожіння (Варій, 2007).

У загальному розумінні категорію «безпека» можна трактувати як стан захищеності життєво важливих інтересів усіх об'єктів безпеки (держави, суспільства, особистості) від реальних чи потенційних, різних за своїм походженням, зовнішніх та внутрішніх небезпек: політичних, економічних, військових, інформаційних, екологічних тощо (Пшеничний, Аветисян, Сенчихін, Кулаков, Куліш, Александров, Адаменко, Ткачук, Тригуб, 2006).

У залежності від ймовірності виникнення небезпек природного, техногенного і соціального походження можна виділити абсолютну, прийнятну та неприйнятну безпеку.

Абсолютна безпека – це стан системи, коли відсутня будь-яка небезпека, тобто її рівень наближається до нуля.

Прийнятний рівень безпеки вказує на те, що у системі існує небезпека, проте рівень останньої знаходиться у допустимих (прийнятних для суспільства) межах.

Неприйнятна безпека – це такий стан системи, за якого небезпека знаходиться в загрозовому становищі для населення, навколишнього природного середовища та економіки (Пшеничний, Аветисян, Сенчихін, Кулаков, Куліш, Александров, Адаменко, Ткачук, Тригуб, 2006). Фахівці зазначають, що заходи безпеки можна підрозділити на: правові, соціальні, економічні, організаційні, фізичні, психологічні тощо (Бигу, 2009).

Наведемо нижче структуру знань про безпеку:

- знання про людину як суб'єкта забезпечення безпеки – знання про місце людини в управлінні процесами безпеки;

- знання про людину як об'єкта безпеки – знання про формування, розвиток та функціонування об'єкта безпеки, основні напрями його оптимізації, коло чинників, що впливають на нього;

- знання про відносини між суб'єктом та об'єктом – відомості про структуру систем безпеки, методи її розроблення, розвиток та функціонування даних структур;

- знання про безпеку – знання про методологію забезпечення безпеки;

- знання про психологію безпеки – знання людини про свою психологічну стійкість в екстремальних умовах, здатність менеджера з безпеки до креативності, володіння навичками рольової поведінки;

- знання про юридичні основи безпеки. Право об'єднує різні сторони безпеки, регламентує та впорядковує її. Правові рішення розраховані на неодноразове їх використання. Право є, з одного боку, регулятором відносин у сфері безпеки, а з іншого, – дає можливість здійснювати ефективний контроль за суб'єктами безпеки, обмежувати процес забезпечення безпеки правовими рамками;

- знання про синергетичні основи безпеки – знання про суть самоорганізаційних процесів і можливість ефективного управління ними (Ліпкан, 2003).

Як бачимо, безпека є багатоаспектною науковою категорією. Учені виділяють такі її види: політична, соціальна, гуманітарна, економічна, військова, правова, енергетична, науково-технічна, кадрова, інформаційна, інтелектуальна, культурна, демографічна, медична, генетична тощо. У спеціальній літературі, присвяченій психології безпеки в системі МВС України, зазначається, що безпека – це таке становище захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від спричинення фізичної, матеріальної, моральної шкоди, яке проголошується і гарантується Конституцією, забезпечується засобами політичного, правового, соціально-економічного характеру, базується на організації ефективної професійної підготовки і спрямовується на зниження ступеня небезпеки такої шкоди до прийнятного рівня. Діяльність може бути характеризована як безпечна, якщо її метою є підвищення ефективності праці шляхом оптимізації її умов і процесу за всіма істотними показниками, а також забезпечення збереження життя і здоров'я людей в умовах виконання професійних завдань (Шаповалов Б., Шаповалов О., Бараненко, Бабичев, Криволапчук, Кушнар'ов, Федоров, Яковенко, 2012).

Індивідуальна або колективна безпека громадян при нормальному функціонуванні держави забезпечується створенням такої ситуації, яка виключає (або зводить до мінімуму) можливість протиправних посягань на особистість або суспільство

(Криволапчук, Тодуров, Бондарчук, Юрченко, Шаповалов, 2006).

У Законі «Про Національну безпеку України» дано визначення таким видам безпеки:

воєнна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз;

громадська безпека і порядок – захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз;

державна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру;

національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Однією зі сфер національної безпеки є психологічна безпека, яку досліджували В. Барко, М. Бондарчук, І. Приходько, В. Криволапчук, В. Лефтеров, О. Тімченко, І. Тодуров, О. Шаповалов, Б. Шаповалов, А. Юрченко та інші.

На підставі аналізу наукових досліджень І. Приходько робить висновок, що існують різні підходи до визначення психологічної безпеки людини: по-перше, психологічна безпека є складною багаторівневою системою (на макро-, мезо-, мікрорівнях); по-друге, психологічну безпеку особистості доцільно розглядати як процес, як стан і як властивість особистості; по-третє, психологічна безпека представлена як результат різних психічних процесів, станів і властивостей людини (Приходько, 2013).

До об'єктивних чинників забезпечення психологічної безпеки персоналу екстремальних професій відноситься система

заходів правового, соціально-економічного, матеріально-технічного, медико-психологічного спрямування, які зменшують вірогідність настання негативних наслідків для психіки працівників екстремальних професій, сприяють відновленню психічного здоров'я та професійного довголіття, підтриманню позитивних психічних станів (бадьорість, впевненість у собі тощо) (Шаповалов Б, Шаповалов О, Бараненко, Бабичев, Криволапчук, Кушнарьов, Федоров, Яковенко, 2012).

Загроза. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови загроза визначається як «можливість або неминучість чогось небезпечного, прикрого, тяжкого для кого-небудь; те, що може заподіяти будь-яке зло, якусь неприємність. Загрозливий – який містить у собі загрозу, небезпеку, небезпечний (Великий, 2007). Особлива значимість безпеки для нашої країни зумовила необхідність закріплення поняття загрози національної безпеки, безпеки, як такої та її видів у законах України. Так, Законом України «Про національну безпеку України» загрози національній безпеці України визначаються, як явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України.

Захист. У Вікіпедії зазначається, що поняття «захист» може мати наступні значення:

- дія за значенням захищати, захистити, захищатися, захиститися;
- охорона, підтримка, заступництво; сукупність правових, економічних, організаційних та технічних заходів, що мають на меті запобігти порушенням прав будь-кого;
- місце, притулок, де можна захиститися, заховатися від чого-небудь, укриття. Наприклад, укриття робітників під час аварії;
- захід, пристрій, спосіб для забезпечення роботи, нормального функціонування, запобігання збоїв, завод і т.ін.;
- у системах оброблення інформації – засіб обмеження доступу до використання всієї обчислювальної системи чи її частини.

На підприємствах розрізняють протидимовий, радіаційний, електрохімічний, тепловий, електричний, релейний захист, а також вибухозахист, аварійний захист тощо.

Науково доведено, що проблема захисту людини від небезпек постала водночас з появою на землі людства. З розвитком технічних засобів захисту та правового регулювання питань безпеки, ця проблема не стала менш актуальною. Особливо це стосується ситуацій, пов'язаних із захистом Вітчизни. Акцентовано увагу на деяких важливих моментах. Незважаючи на те, що відповідно до нормативних документів організаційне та суто практичне забезпечення професійної захищеності здійснюється командирами, начальниками та цілим рядом служб (медичного, матеріально-технічного, кадрового, психологічного забезпечення тощо), реалізація таких складових професійної захищеності, як фізична та психологічна захищеність, переважно, залежить від власної активності самих військовослужбовців, правоохоронців, рятувальників. Це зумовлено тим, що прийняття остаточного рішення, вибір адекватного певній ситуації способу дій та безпечного поведіння у штатних чи екстремальних ситуаціях здійснюється у кожному випадку конкретною людиною особисто. Отже, при формуванні готовності до захисту Вітчизни слід донести до вихованців, що невміння особою регулювати свій психічний стан, свідомо керувати власною поведінкою може призвести, і часто призводить до зниження захищеності до несприятливого рівня.

Психічний (психологічний) захист є одним із найважливіших механізмів забезпечення психологічної захищеності. У сучасній психологічній науці психічний захист тлумачиться як конструкт, реальне існування якого певною мірою підтверджують спостереження за людьми як у повсякденній поведінці, так і в складних життєвих ситуаціях. Сучасний психоаналіз, зокрема експериментальні дослідження наукової школи "New Look", пояснюють дію захисних механізмів через прийняття або заперечення певних об'єктивних і суб'єктивних чинників поведінки, а також потребу збереження власної гідності у складних життєвих ситуаціях. Психічний захист – необхідна умова відчуття психологічної захищеності. Його суб'єктивними критеріями є почуття приналежності до групи, висока самооцінка, реалістич-

ний рівень домагань, схильність до надситуативної активності, адекватна атрибуція відповідальності, відсутність підвищеної тривожності, неврозів, страхів тощо (Шаповалов Б., Шаповалов О., Бараненко, Бабичев, Криволапчук, Кушнар'єв, Федоров, Яковенко, 2012).

Психічний захист неможливо розглядати окремо від захисту фізичного. Фізичний захист досягається майстерним володінням прийомами самозахисту, використанням броньованої техніки, засобів індивідуального захисту, спеціальних засобів, укриття. У деяких випадках як засіб захисту необхідно використовувати вогнепальну зброю. Правомірність такого підходу впливає з норми кримінального кодексу, сформульованої у ч. 5 ст. 36 КК України, яка встановлює, що не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Література

Баєва И. А. (2008). Экстремальная ситуация в контексте психологии безопасности. *Психология экстремальных ситуаций*. – М.: Психологический ин-т РАО, 110 – 124.

Бигу Ж. М. (2009). Психологічні аспекти забезпечення безпеки учасників оперативно-розшукових заходів. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 20 лют. (с. 45-46)* – Одеса: Одеський державний університет внутрішніх справ.

Варій М.Й. (2007). Психологічні основи національної безпеки. Психологічні аспекти національної безпеки. *Зб. тез міжнародної наук.-практ. конф., Львів, 22-23 берез. (с.11-16)*. Львів: Арал.

Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – VIII, 1728 с.

Криволапчук В.О., Тодуров І.М., Бондарчук М.Т., Юрченко А.В., Шаповалов О.В. (2006). *Особиста безпека: Навч.-практ. посіб.* – К.: ВПЦ МВС України, 2006.

Лефтеров В.О., Тімченко О.В. (2002). *Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: монографія*. Донецьк: ДІВС МВС України.

Ліпкан В.А. (2003). *Безпекознавство: Навч. посібник*. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту.

Маклаков А.Г. (2006). *Общая психология*. СПб.: Питер

Приходько І.І. (2009). Теоретико-методологічні основи вивчення та визначення категорії «психологічна безпека» персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. *Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: материалы V междунар. научно-практ. конф., г. Донецк, 28-29 мая (с. 24-26)*. Донецьк: Донецький юридический інститут ЛГУВД ім. Э.А. Дидоренко.

Приходько І.І. (2013). *Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: Монографія*. Х.: Акад ВВ МВС України.

Пшеничний В.Н., Аветисян В.Г., Сенчихін Ю.М., Кулаков С.В., Куліш Ю.О., Александров В.Л., Адаменко М.І., Ткачук Р.С., Тригуб В.В. (2006). *Рятувальні роботи під час ліквідації надзвичайних ситуацій. Частина 1: Посібник*. К.: Основа.

Шаповалов Б.Б., Шаповалов О.В., Бараненко Б.І., Бабичев Д.О., Криволапчук В.О., Кушнарьов С.В., Федоров К.Л., Яковенко С.І. (2012). *Психологія безпеки професійної діяльності в системі МВС України: навч.-практ. пос.* Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка.

Контрольні питання

1. Розкрийте сутність поняття «захист»?
2. Які загрози Вітчизні є актуальними у сучасних умовах?
3. Що зумовлює виникнення нових видів загроз?
4. Дайте визначення поняттю «захист».
5. Чи є потреба безпеки однією з найважливіших потреб людини?
6. Які види безпеки Ви знаєте?
7. Як можна класифікувати заходи безпеки?
8. Яким видам безпеки дано визначення в Законі України «Про Національну безпеку»?
9. Чим поняття «державна безпека» відрізняється від поняття «національна безпека» відповідно до Закону України «Про Національну безпеку»?
10. Що слід розуміти під терміном «громадська безпека і порядок»?

1.3. Поняття екстремальної ситуації

Як вже було зазначено у розділі 1.1., захист Вітчизни відбувається, як правило, в екстремальних ситуаціях. З ускладненням умов життя в останні роки словосполучення «екстремальна ситуація» стало частіше використовуватися як науковцями, так і пересічними громадянами. Проте єдиного погляду на те, що саме слід розуміти під цим терміном, немає.

Слово «ситуація» (франц. *situs*) означає: 1) положення, розташування; 2) поставлений, покладений, такий, що лежить, знаходиться. Ці значення іманентно передбачають наявність суб'єкта, який займає певну позицію. Тим самим поняття «ситуація» істотно відрізняється від ототожнюваного з ним у «положення, обстановку, сукупність обставин». У суспільних науках ситуація трактується як обстановка, сукупність умов і обставин, що детермінують той або інший характер протікання діяльності (Шевченко, 2013).

У тлумачних словниках української мови читаємо, що ситуація – це сукупність умов і обставин, які створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей. Тобто йдеться про зовнішні щодо людини умови і обставини. Соціальними психологами ситуація розглядається як сукупність елементів навколишнього середовища або як фрагмент середовища на певному етапі життєдіяльності індивіда.

В. Пліско, виходячи з трактування слова «ситуація» як системи зовнішніх щодо людини умов, які спонукають та опосередковують її активність, зазначає, що до зовнішніх умов можна віднести: у просторовому відношенні – сприйняття розташування предметів; у часовому відношенні – передумови дій людини; у відношенні функціональному – незалежність від людини відповідних умов у момент дії (Пліско, 2004).

Поняття ситуації може розглядатися як результат активної взаємодії особистості й середовища. У цьому випадку з'являється можливість виділяти об'єктивні та суб'єктивні характеристики ситуації, і тоді вона визначається як система суб'єктивних і об'єктивних елементів, що об'єднуються в діяльності суб'єкта. Такий підхід дає можливість розмежувати поняття «середовище» і «ситуація», визначивши їх

взаємозв'язок. Середовище – складне фізичне, соціальне, екологічне утворення, яке, в широкому сенсі, знаходиться поза суб'єктом. Ситуація ж завжди суб'єктивна, вона належить тому, хто її оцінює. Визначення ситуації відбувається за допомогою надання їй значення, а поведінка людини зумовлена не стільки зовнішнім оточенням, скільки її інтерпретацією цього оточення. Якщо ситуація розуміється як фрагмент середовища, то акцентується, передусім, її перцептивний аспект (Шевченко, 2013).

Не можливо не погодитися із В. Клачком, який зазначає, що поняття «ситуація» досить багатопланове й визначається по-різному, залежно від сфери його використання. У психології ситуація – система зовнішніх стосовно суб'єкта умов, що спонукають і опосередковують його активність (Клачко, 2008).

Певна кількість ситуацій несе загрозу життю, здоров'ю як фізичному, так і психічному одній або декільком особам. Такі ситуації прийнято вважати екстремальними. Їх досліджували Д. Александров, В. Бажанюк, В. Барко, В. Бесчасний, Ю. Бриндіков, Г. Будаг'янц, Л. Валаш, І. Гаврилець, В. Грибан, А. Дацков, С. Делікатний, Ж. Половнікова, Л. Китаєв-Смик, М. Козяр, О. Колесніченко, Н. Лигун, М. Литвинчук, О. Негодченко, І. Павелко, О. Пасько, Д. Пачес, В. Пліско, В. Розов, М. Середа, І. Сирота, М.Хасанов, Н. Шевченко та багато інших. Незважаючи на порівняно велику кількість публікацій з даної проблематики, єдиного визначення екстремальної ситуації немає. Нижче наведемо деякі визначення екстремальної ситуації, що зустрічаються у психологічній, педагогічній, юридичній літературі.

На думку М. Козяра, екстремальні ситуації – це ситуації, які для людини незвичайні, фізично і психологічно важкі, часто пов'язані з ризиком для життя та вимагають від неї неймовірно великого напруження внутрішніх сил, емоційно-вольової стійкості та оптимального використання особистих можливостей для досягнення успіху безпеки (Козяр, 2009).

Ю. Бриндіков зазначає, що екстремальна ситуація – це об'єктивний збіг обставин, що породжує значні труднощі в діяльності. На відміну від звичайних умов, екстремальна ситуація є важкою, кризовою, критичною (Бриндіков, 2006).

Н. Шевченко визначає екстремальну ситуацію як ситуацію, яка викликає актуалізацію потреби в безпеці й одночасно блокує її задоволення. На її думку, синонімами поняття «екстремальна ситуація» є терміни «травматична ситуація» та «надзвичайна ситуація» (Шевченко, 2013). Екстремальними називають ситуації, які потребують від людини повної, граничної напруги сил і можливостей для подолання труднощів та ускладнення під час виконання поставленого завдання (Валаш, Пасько, 2010).

В. Розов пропонує наступне робоче визначення поняття «екстремальна ситуація»: це несприятливі для життєдіяльності, граничні, крайні значення тих елементів діяльності або її умов, які під впливом психогенних суб'єктивних факторів сприйняття та інтерпретації ситуації, потребують мобілізації адаптивних здібностей людини (Розов, 2012).

Окрім того, екстремальні ситуації розглядаються також як:

- несприятливі для життєдіяльності умови, що вимагають мобілізації прихованих можливостей організму;

- об'єктивно складні умови діяльності, які сприймаються й оцінюються як напружені чи небезпечні;

- несприятливий, складний стан умов життєдіяльності людини, що набув для окремої особи або групи осіб особливої значущості;

- нестандартні, нештатні, загрожуючі, аварійні або катастрофічні;

- ситуації, які викликають актуалізацію потреби у безпеці та одночасно блокують її задовільнення.

Вживаються також терміни: надзвичайна ситуація, складна ситуація, критична ситуація, екстраординарна стресова подія, стресогенна ситуація, кризова ситуація, нетипова ситуація, небезпечна ситуація, аварійна ситуація, ситуація ризику, ризиконебезпечні умови, екстремальні умови діяльності, High-Risk situations тощо.

Отже, екстремальні ситуації можна визначити як несприятливий, складний стан умов людської діяльності, що сприймаються й оцінюються як напружені чи небезпечні. Суб'єктивно екстремальні ситуації набувають форми екстремальності – особливого стану людської психіки, спричиненого незвичайними чи екстраординарними умовами, що породжують підвищену

тривожність та особливу емоційну напруженість. Так само екстремальними умовами є такі, в яких порушується нормальний перебіг подій, внаслідок чого виникає підвищений ризик, загроза для людини.

Узагальнюючи та уточнюючи поняття «**екстремальної ситуації**», зазначимо, що під цим терміном слід розуміти нетипові ситуації з несприятливим станом умов діяльності, наявністю небезпеки для життя та (або) здоров'я, які потребують задіяння резервних можливостей організму та прийняття рішень в найкоротший термін.

В екстремальних умовах будь-які події набувають для людини особливого значення. Об'єктивні ознаки екстремальної ситуації, яка склалася, сприймаються та оцінюються як небезпечні для життя людини або її здоров'я незалежно від того, містить ця ситуація реальну небезпеку чи така небезпека є лише уявною. Тому не виключено, що та сама ситуація одним людям буде видаватися екстремальною, а іншим – ординарною.

Л. Китаєв-Смик зазначає, що екстремальні ситуації поділяють на *короткотермінові*, коли актуалізуються програми реагування, які у людини завжди «напоготові», і на *тривалі*, які потребують адаптаційної перебудови функціональних систем людини, іноді вкрай неприємної, а часом несприятливої для її здоров'я (Китаєв-Смик, 1983).

Усі екстремальні (надзвичайні) події, що виникають у сучасному світі, поділяють на *конфліктні* та *безконфліктні*. Перші безпосередньо пов'язані з діяльністю людини, другі – зі стихійними лихами та технічними катастрофами (надзвичайними подіями).

До *конфліктних* ситуацій відносять військові зіткнення, економічне і політичне протистояння, національні конфлікти, тероризм, широкомасштабну корупцію, кримінальну злочинність, соціальні та економічні кризи. Конфліктні ситуації є досить небезпечними для збереження адекватного психічного стану людини. Серед найбільш тяжких травматичних криз виділяють ситуації, в яких загроза виходить від іншої людини. Наслідки цих ситуацій мають найбільш тривалий і руйнівний характер не тільки для фізичного, але й для психічного стану кожного індивіда.

Конфліктні екстремальні ситуації характеризуються наявністю агресії з боку нападника. Варто наголосити, що під прямою фізичною агресією розуміється активне завдання майнової шкоди, душевного страждання, фізичного болю або тілесного ушкодження іншій (конкретній) людині. Під час непрямой агресії присутність людини, стосовно якої вона вчиняється, не обов'язкова. До непрямой агресії належать такі дії:

- клепа;
- провокації;
- поширення неправдивих чуток;
- інші негативні сторонні впливи.

До безконфліктних екстремальних (надзвичайних) подій відносять небезпечні ситуації природного, техногенного та екологічного характеру, а також наслідки будь-яких військових дій. Ряд авторів окремим блоком виділяють небезпечні ситуації біологічного характеру. Причин, що викликають безконфліктні надзвичайні події, велика кількість, але їх аналіз переконливо показує, що основою багатьох з них є руйнівна діяльність людини.

Наведемо ще деякі класифікації екстремальних ситуацій:

Класифікація за *ступенем екстремальності*.

Нормальні – це повсякденні ситуації, які не несуть небезпеки, потребують лише загальної активності людини і загалом завершуються позитивним результатом. Такі ситуації не є екстремальними, проте можуть бути пов'язаними зі стресами. У бойовій та правоохоронній діяльності такі ситуації називають типовими або штатними.

Параекстремальні – близькі до екстремальних ситуації, які призводять до невдач та здатні викликати у людини сильну внутрішню напругу. Це можуть бути і ситуації із повсякденного життя, які несуть загрозу для звичної життєдіяльності людини: втрата роботи, смерть близької людини, розлучення, життєві кризи особистості, при яких відбувається переоцінка існуючих цінностей тощо.

Екстремальні – це ситуації, які характеризуються граничною або близькою до граничної внутрішньою напругою та перенапругою людини. У цих ситуаціях є вірогідність зниження

успіху, зриву діяльності та високий ступінь неблагополучних наслідків.

Гіперекстремальні – це ситуації, які викликають внутрішню напругу, що перевищує можливості людини, порушує звичну поведінку і призводить до згубних наслідків.

За причинами виникнення екстремальні ситуації поділяються на:

- *стихійні* (стихійні лиха – землетруси, цунамі, повінь тощо);

- *техногенні* (техногенного характеру – аварії на біологічних та вибухонебезпечних виробництвах);

- *антропогенні*;

- *змішані*.

Розрізняють надзвичайні ситуації за *комплексністю та важкістю наслідків*:

- *кризові*;

- *катастрофічні*;

- *надзвичайні*;

- *суспільні біди*.

За *тривалістю* екстремальні ситуації поділяють на *короткочасні, середньої тривалості та довготривалі* (Козяр, 2009).

Перелік і класифікація екстремальних умов не можуть бути вичерпаними. Явища, які їх породжують, можуть мати різноманітне походження. Виходячи з нашого досвіду правоохоронної діяльності та виконання спеціальних завдань у зоні бойових дій, ми запропонували класифікацію екстремальних ситуацій за *рівнем небезпеки*:

- *з високим рівнем небезпеки*;

- *з невизначеним рівнем небезпеки*.

Така класифікація має важливе практичне значення. Безперечно, бойові зіткнення, спеціальні операції із знешкодження терористів, звільнення заручників, фізична протидія озброєному правопорушнику, пожежі, техногенні катастрофи слід відносити до ситуацій з високим ступенем небезпеки. Натомість інші ситуації службової діяльності, якими б звичайними вони не здавались, слід відносити до другої категорії. Саме сприйняття таких ситуацій як рутинних є причиною загибелі та поранення

військовослужбовців та поліцейських. Про те, що ситуацій з низьким або незначним рівнем небезпеки не існує, свідчить практика збройних сил та правоохоронних органів. При несенні служби на блокпостах, у караулах та внутрішніх нарядах, патрулюванні, огляді місця події та виконанні інших типових завдань небезпека для життя і здоров'я може виникнути раптово: часто військові та правоохоронці просто не можуть достеменно знати, що саме замислили інші. Усвідомлення того, що службових ситуацій з низьким рівнем небезпеки немає, дозволить, на нашу думку, зберегти життя військових та представників ризиконебезпечних професій під час виконання службових обов'язків, в тому числі і під час захисту Вітчизни.

Екстремальні ситуації характеризуються впливом на особу негативних чинників, серед яких, в першу чергу, треба відмітити стрес, афект, фрустрацію, які у спеціальній літературі розглядаються як стрес-фактори.

Термін «*стрес*» з англійської мови перекладається як «тиск», «напруга». Це поняття використовують для визначення широкого кола станів та дій людини, що виникають як відповідь на різноманітні екстремальні впливи (стресори). Стресори, зазвичай, поділяють на *фізіологічні* (біль, голод, спрага, надмірне фізичне навантаження, висока або низька температура, тиск тощо) та *психологічні* (інформаційні та емоційні) (Гаврилець, 2006).

Інформаційний стрес виникає у ситуаціях інформаційного перевантаження, коли людина, на яку покладено відповідальність за наслідки прийнятих нею рішень, не може впоратися з пошуком потрібного алгоритму або не встигає приймати правильні рішення у відповідному темпі.

Емоційний стрес виникає у ситуаціях, що загрожують фізичній безпеці людини (війни, злочини, аварії, катастрофи, тяжкі хвороби), її економічному благополуччю, соціальному статусу, міжособистісним взаєминам (втрата роботи, засобів для існування, сімейні проблеми тощо).

На думку Г. Сельє, *стрес* можна визначити як неспецифічну відповідь організму на будь-які вимоги, що йому висуваються (Психологія. Хрестоматія, 2001). Утім, Мартенс визначив стрес як процес, який характеризується відчуттям суттєвого дисбалан-

су між вимогами середовища та можливостями відповіді, якщо такі вимоги є персонально важливими.

Відомі також інші визначення стресу. Зокрема, стрес розглядається як нервово-психічне перенапруження, викликане несподіваним чи надсильним подразником, адекватна реакція на який раніше не була сформована, але має бути знайдена в ситуації, що склалася; емоційний стан, що спонукає до вирішення екстремальної ситуації за рахунок загальної мобілізації всіх ресурсів організму до пристосування в наявних умовах (Александров, Андросюк, Казміренко, 2007).

Слід зазначити, що мобілізація психічного і фізичного потенціалу при стресі можлива та бажана, але це не означає, що вона відбувається обов'язково. Психічна регуляція поведінки в екстремальних ситуаціях характеризується змінами у вищій нервовій діяльності (збудження або загальмованість) залежно від індивідуально-типологічних, зокрема, психофізіологічних особливостей суб'єкта. Надто сильні подразники (стресори) викликають нейронно-вегетативні зміни – посилене пульсування та підвищення рівня адреналіну й цукру в крові, що призводить до зниження активності психічних функцій і здатності до прийняття рішення. На надто складну обстановку організм реагує пасивно-оборонним чином, при цьому виникають помилки у відображенні дійсності, а здатність до правильних дій у таких випадках повертається до людини поступово. Саме тоді і настає стадія мобілізації.

В екстремальних ситуаціях може мати місце *травматичний стрес* – нормальна реакція на ненормальні події (Нарджвеладзе, Беберашвили, Джавахішвили, Махашвили, Сарджвеладзе, 2007). Травматичний стрес має наслідком бойову психічну (психологічну) травму та посттравматичний стресовий розлад. *Бойова психічна травма* – злам психологічних механізмів саморегуляції і прорив бойовим стрес-фактором захисту психіки особистості, в результаті чого відбувається перевищення її адаптивних можливостей (рівнів психічної стійкості), зміна цінностей та поведінки. Бойова психічна травма – переживання значної сили, яке викликано короткочасним або тривалим впливом психотравмуючих факторів бойової обстановки, яка може призвести до розладів психіки різного ступеня складності. Це

нормальна реакція здорового організму на ненормальні обставини зовнішнього середовища. *Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)* – це непсихотична відстрочена реакція психіки на травматичний стрес, що здатна викликати психічні порушення у людини після завершення травматичної дії. Це відстрочена за часом психопатологічна комплексна реакція на психотравматичні події, що сформувалася у цілісний синдром (Словник професійної термінології, 2016).

Афект – бурхливий та швидкоплинний стан, що повністю оволодіває особою й характеризується значними змінами у свідомості, порушенням вольового контролю за поведінкою. Прикладами афекту є: гнів, розлюченість, жах, бурхлива радість, глибоке горе, відчай. По суті це емоційний вибух, що породжується надсильним подразником і спричиняє порушення здатності до адекватного встановлення взаємозв'язків між явищами, домінування у свідомості якогось одного, часто перекрученого уявлення. Також деформуються установки та життєві позиції особи й різко змінюється її поведінка. Таке «звуження свідомості» під час афекту з позиції нейрофізіології пояснюється як порушення взаємодії процесів збудження і гальмування: потерпають, насамперед, гальмівні процеси, збудження неупорядковано поширюється на підкоркову зону мозку, втрачається контроль свідомості за емоціями.

Стан афекту супроводжується порушенням пам'яті – частковою чи повною амнезією (забуванням). Залежно від інтенсивності подразника та індивідуально-психологічної стійкості особи він може виявлятися у мало контрольованих актах поведінки (агресія, панічна втеча) або ж у пасивно-оборонних реакціях (непритомність, заціпеніння).

Афект у своєму перебігу має декілька етапів: на першому – різко дезорганізовується вся психічна діяльність, порушується орієнтування та оцінка дійсності; на другому – надмірне збудження супроводжується мало контрольованими (при фізіологічному афекті) або неконтрольованими (при патологічному афекті) діями; третій етап характеризується спадом нервової напруги, виникненням депресивного стану.

Зазвичай афективний стан проявляється у поступово збільшуваному психоемоційному напруженні й характеризується

яскраво вираженим вибухоподібним сплеском емоцій із можливим трансформаційним процесом перетворення виниклої енергії у механічну роботу. Багатьма ученими з'ясовано, що афект – це короткочасна, бурхлива і надзвичайно інтенсивна емоційна реакція, під час якої відбувається:

- поєднання механічної роботи зі швидкістю її протікання, що пов'язано з виникненням неконтрольованої фізичної сили;
- зміна стійких психоемоційних установок людини;
- спотворене («затуманене») сприйняття людиною ситуаційного навколишнього середовища.

У практичній діяльності подібні стани і форми (в реальних випадках, де будь-яке зволікання з часом неприпустиме) можуть завдати значної шкоди життю і здоров'ю будь-яким особам, залежно від ситуації. Щоб вийти зі стану оціпеніння, потрібно вдихнути і затримати на кілька секунд дихання, не рухатися, потім різко, але так, щоб не спровокувати зловмисника, видихнути кілька разів повітря з легень і промовити декілька слів для остаточної ліквідації внутрішнього дискомфорту, що був викликаний попередніми станами. Також доведено, що посмішка в поєднанні зі звичайним сміхом позбавляє людину стану внутрішнього напруження.

Фрустрація – емоційний стан, що виникає внаслідок реальної чи уявної перепони, яка перешкоджає досягненню особистісно-значимої мети. Ступінь її вираженості залежить від сили протидії зовнішніх (об'єктивних) чи внутрішніх (суб'єктивних) обставин. Фрустрація виявляється в емоційно-вольовій сфері у відчутті тривожності, пригніченості, відчаю; в когнітивній – у розладах уваги, зниженні пам'яті та здатності до логічного мислення. До фруструючих особистіть ситуацій належать, наприклад, активна чи пасивна протидія зацікавлених осіб.

Фрустрацію важко переборювати, бо, зазвичай, людина не завжди може самостійно усунути перешкоди, що їй заважають. Тому вона або розпочинає свідомий пошук компенсуючих варіантів поведінки, або неусвідомлено здійснює неадекватні (відмовляється від опрацювання інших версій, переносить своє роздратування на колег чи близьких людей) вчинки. Суб'єктивне сильне переживання фрустрації може призвести до

характерологічних змін (особа стає дратівливою, замкненою) і навіть хворобливих проявів (депресій, неврозів).

У певному сенсі перелічені емоційні стани є не стільки самотійними, скільки окремими проявами загального стану, що охоплюють всю особистість, є індивідуалізованими за змістом та динамікою. Про це свідчить, зокрема, те, що одні й ті ж подразники у різних осіб викликають різні стани (стрес, фрустрацію тощо), а різні подразники у однієї особи часто призводять до виникнення тотального стану напруженості. Зазначені стани можуть існувати як ізольовано, так і одночасно, у різних сполученнях. Так, процес безпосереднього припинення злочину не підготовленою особою може спричинити стрес чи фрустрацію, психологічне протиставлення при проведенні будь-яких розумових дій – до фрустрації чи особистісного конфлікту, затримання особливо небезпечного злочинця – до стресу, конфлікту та фрустрації, запровадження надзвичайного стану – до стресу та кризи.

Відповідно до умов діяльності із захисту Вітчизни в зоні АТО (ООС) до стрес-факторів відносять: психологічне перевантаження у бойовій обстановці; перебування у постійній загрозі для життя; отримання поранення; інформація про загибель товаришів по службі; враження ракетним (мінометним) ударом; помилкове враження цивільного населення, відповідальність за його загибель; участь у спеціальних операціях у тилу противника; перебування у жорсткій відповідальності за виконання бойового завдання; недостатність і невизначеність інформації; дефіцит часу при прийнятті рішень; невідповідність професійної підготовки; психічна невідповідність до дій у бойових умовах; миттєве розповсюдження паніки; повна чи часткова ізоляція від основних сил (Чижевський, 2014).

Що ж відбувається з людиною в екстремальній ситуації? Л. Субботіна зазначає, що, зіткнувшись з екстремальною ситуацією (чи сприймаючи її такою), людина відчуває різке зростання емоційної напруги. Вона боїться, що не впорається з цією ситуацією, що вона спричинить їй шкоду. Як наслідок у людини з'являється стан тривоги. Емоційне збудження зростає та починає заважати виконанню тієї діяльності, якою людина зайнята. Діяльність дезорганізується: з'являється більше помилок, збіль-

шується час виконання окремих дій, порушується процес планування та оцінки діяльності. Все це викликає негативні емоції, додає занепокоєння людині, викликає невпевненість у своїх силах, зниження самооцінки, тривога посилюється. Як наслідок, зростає стан напруги, що призводить до ще більших помилок та дефектів діяльності. З'являється замкнене коло «втягування» людини у стрес (Субботіна, 2013). В умовах протидії небезпечним чинникам екстремальних ситуацій така діяльність часто призводить до створення небезпеки здоров'ю та навіть життю захисника Вітчизни та оточуючих.

Д. Пачес зазначає, що в екстремальних ситуаціях люди поводяться по-різному. У одних важкі, небезпечні для життя обставини викликають характерні бойові порушення, що призводить до загострення всіх органів почуттів, уваги, пам'яті і мислення, що сприяє цілеспрямованості й активності дій. У інших навпаки. Під впливом негативних почуттів, що виникають у екстремальних ситуаціях, і загального стану психіки може знижуватися чутливість, сповільнюватися реакція на зовнішні подразники, порушуватися координація й усталеність рухів і дій, послаблюватися увага і пам'ять, що знижує або ставить під загрозу результативність їх діяльності (Пачес, 2014).

Як відомо, психіка людини зазнає в бою численних змін, однак мало хто уявляє собі, наскільки вони глибокі та руйнівні. Змінюється абсолютно все – сприйняття інформації, механізм прийняття рішень, чуттєвість до болі. Виникає «конвульсивна» хватка зброї. З'являється так зване «тунельне бачення» – боєць сприймає як джерело безпосередньої небезпеки лише супротивника, він не в змозі вловити та зрозуміти будь-яку іншу інформацію (Старий, 2013).

В умовах довготривалого стресу проявляються індивідуальні відмінності стійкості до нього в залежності від ступеня самостійності особистості або соціальної залежності. Способи адаптації та подолання стресу у перших носять більш конструктивний характер, а у других можуть будуватися як відмова від активного та конструктивного подолання ситуації («будь, що буде»).

В залежності від спрямування особистості «на себе» або «на справу» проявляються і дві форми поведінки в умовах стресу –

так звані *контроль страху* та *контроль небезпеки*. У першому випадку (характерному для особистісної орієнтації «на себе») людина шукає способи убезпечитися, зменшити наслідки ситуації особисто для себе. Вона у значній мірі втрачає контроль за ситуацією і, в підсумку, припиняє конструктивні спроби організації діяльності. У другому випадку довше зберігається контроль за ситуацією: забезпечення особистої безпеки будується як спроба конструктивного подолання ситуації, а через це – і усунення наслідків для себе (Субботіна, 2013).

Існують різноманітні засоби подолання страху в екстремальних ситуаціях, в тому числі і в бойовій обстановці. Один із них, перевірений автором на практиці, полягає в тому, що вся увага воїна в бою зосереджується на процесі дії. Його оціночна функція немов би відключена, автоматично працюють лише механізми орієнтації в просторі, сприйняття супротивника, керування рухами. Супротивник для бійця, повністю зануреного в дію, не більш, ніж манекен, що ожив. Саме тому боєць спокійний, розкований, діє рішуче і послідовно. Подібний алгоритм дій стає можливим завдяки самопрограмуванню за умови напруження відповідних стереотипів поведінки на численних тренуваннях (Кадочніков, 2007).

Не потребує обґрунтування теза про те, що в екстремальних ситуаціях більш успішно діють ті, хто має досвід виживання у несприятливих, небезпечних умовах. Однак, перша ж участь в екстремальних ситуаціях може стати і останньою внаслідок загибелі або тяжкого поранення. Саме тому дуже важливим є опосередковане збагачення майбутніх захисників Вітчизни досвідом успішних дій інших людей. Окрім того, не можна не погодитися з А. Пічугіним, який зазначає, що просте знання тих психологічних явищ, з якими може зіткнутися військовослужбовець у складних умовах, дозволяє психологічно підготуватися до зустрічі з несприятливими подіями. Ознайомлення людей з можливими реакціями на стрес-фактори виконує функцію своєрідного «щеплення», що діє за принципом «попереджений – захищений» (Пічугін, 2014).

Література

Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та інші (2007). Юридична психологія. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.

Бабенко В.Г. & Шаповалов Б.Б. (2009). Психологічні основи екстремальних ситуацій у діяльності працівників практичних ОВС. *Вісник Академії управління МВС, 1, 69-81.*

Баева И. А. (2008). Экстремальная ситуация в контексте психологии безопасности. *Психология экстремальных ситуаций.* М.: Психологический ин-т РАО, с. 110-124.

Бесчасный В.Н. (2008). Психотехнологии в подготовке работников ОВД для действий в экстремальных ситуациях. *Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: материалы междунауч. научно-практ. конф., г. Донецк, 22-23 мая (с. 41-45).* Донецк: ДЮИ ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко.

Бриндіков Ю.Л. (2006). Загальна характеристика психологічних умов розвитку професійної готовності особистості до дій в екстремальних ситуаціях. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* [За ред. С.Д. Максименка]. – (Т.VIII, част. 8). – К., с. 31 – 36

Валаш Л.А., Пасько О.М. (2010). Поведінка правоохоронця в екстремальних ситуаціях. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток», 19 лют.* (с. 52-54). Одеса: ОДУВС.

Гаврілець І.Г. (2006) *Психофізіологія людини в екстремальних ситуаціях: Навчальний посібник.* К.: ЗАТ «Віпол».

Кадочников А. А. & Кадочников Ар. А. (2007). *Русское боевое искусство.* Ростов н/Д: Феникс.

Китаєв-Смик Л.О. (1983). *Психология стресса.* М.: «Наука».

Клачко В. М.(2008). Використання технологій активного навчання в процесі професійної підготовки в системі МВС. *Актуальні проблеми управління у сучасний період розвитку державності України. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 26 жовтня 2007 року, (с. 347-351).* К.: «МП «Леся».

Козяр М.М. (2009). *Професійна підготовка до діяльності в екстремальних умовах: навч. посіб.* – Львів: ЛДУ БЖД.

Пачес Д. (2014). Поведінка військовослужбовця в екстремальних ситуаціях. *Методи самоконтролю, запобігання та нейтралізації негативних явищ. Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 21 лист. (с. 38-40).* Харків, НА НГУ.

Пічугін А.О. (2014). Основи психологічної підготовки військовослужбовців до виконання завдань за призначенням. Формування психологічної готовності до виконання службово-бойових завдань в екстремальних ситуаціях. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Харків, 21 лист.с. (с. 40-47). Харків, НА НГУ.

Пліско В. І. (2004). *Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій*. (Дис. д-ра пед. наук). К.

Приходько І.І. (2014). Актуальні питання психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Харків, 21 листопада 2014 року) 3-4 с.

Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия. (2001). Мн.: Харвест.

Розов В.И. (2012). *Психология экстремальных ситуаций: адаптивность к стрессу и психологическое обеспечение: научн.- практ. пособие*. К.: КНТ; Саммит-Книга.

Ромек В.Г., Конторович В.А., Крукович Е.И. (2007). *Психологическая помощь в кризисных ситуациях*. СПб.: Речь.

Сарджвеладзе Н., Беберашвили З., Джавахишвили Д., Махашвили Н., Сарджвеладзе Н. (2007). *Травма и психологическая помощь*. М.: Смысл.

Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України (до курсу «Українська мова за професійним спрямуванням») (2016). К.: НАВС України.

Старый Д. (2013) Дослать в патронник здравый смысл. *Спецназ.* – 2013. № 2. – 28-31 с.

Субботина Л. Ю. (2013). *Психологическая защита и стресс*. Харьков: Гуманитарный центр

Чижевський С. О. (2014). Система психологічної роботи у військових частинах (підрозділах) НГУ на період проведення антитерористичної операції на Сході України *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Харків, 21 листопада 2014 року) 15-19 с.

Шаповалов Б.Б. (2018). Шляхи підвищення ефективності процесу формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях в сучасних умовах. *Бізнес и безопасность*. № 2. с. 59–60.

Шевченко Н. Ф. (2013). *Психологічна допомога в кризових та екстремальних ситуаціях: навч. посіб.* Запоріжжя: Запорізький національний університет.

Контрольні питання

1. Дайте визначення поняттю «ситуація».
2. Розкрийте сутність поняття «екстремальна ситуація»?
3. У чому відмінність екстремальних ситуацій від інших ситуацій?
4. Які види екстремальних ситуацій Ви знаєте?
5. Як можна класифікувати екстремальні ситуації?
6. Чи можна вважати діяльність із захисту Вітчизни діяльністю в екстремальних ситуаціях?
7. Які ситуації розглядаються як критичні?
8. Які екстремальні чинники Ви знаєте?
9. Що слід віднести до основних складових екстремальної ситуації?
10. Як класифікуються екстремальні ситуації за рівнем небезпеки?

1.4. Поняття готовності до захисту Вітчизни в екстремальних ситуаціях

Значний інтерес науковців до проблеми готовності засвідчує її важливість і актуальність. Поняття «готовність» перманентно перебуває у полі зору досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних педагогів і психологів від початку ХХ ст. до наших часів. Проблему готовності досліджували В. Алаторцев, Б. Ананьєв, М. Ануфрієв, О. Асмолов, В. Барко, О. Бикова, І. Білоцерківець, О. Бойко, Броннікова, І. Бужина, Ф. Генев, Ю. Гільбух, В. Грибан, В. Дорохіна, М. Дьяченко, П. Жильцов, В. Зелений, Ю. Ірхін, Л.Кандибович, О. Керницький, М. Козяр, Я. Кондратьєв, Л. Кондрашова, С. Корищенко, А. Крикун, В. Крутецький, С. Лібик, А. Линенко, Л. Мерзляк, Л. Мищика, О. Мороз, Ш. Надірашвілі, В. Негодченко, М. Омельченко, О. Остапенко, В. Петровський, К. Платонов, В. Пліско, А. Пуні, І. Равикович, С. Рубінштейн, М. Руденко, С. Самігін, В. Свистун, В. Слассьонін, Л. Столяренко, В. Хацановський, І. Царенко,

О. Чернікова, Б. Шаповалов, Є. Шевчук, В. Ягулов та багато інших. Не зважаючи на це, єдиного визначення готовності не існує, що викликає у фахівців, які працюють над формуванням готовності до діяльності, суттєві труднощі.

Готовність визначають як умову успішного виконання діяльності, як вибірково активність, що налаштовує організм на майбутню діяльність; як регулятор діяльності; як синтез властивостей особистості; як цілеспрямоване вираження особистості, яке містить її переконання, погляди, ставлення, мотиви, почуття, вольові, інтелектуальні якості, знання, уміння, навички, спрямованість на певну поведінку. Під готовністю до діяльності вчені розуміють також особливий психічний стан особистості, наявність у неї зразка (моделі) щодо структури відповідної дії та спрямованості свідомості на її виконання (Яворський, 2008).

Уточнюючи поняття «готовність», В. Нечерда наголошує, що, характеризуючи готовність як цілісну, відносно стійку, особистісну структуру, сучасні дослідники відзначають, що готовність забезпечує оптимальну реалізацію самоосвіти, самовиховання, самоактуалізації у професійній діяльності та містить, з одного боку, запас професійних знань, умінь і навичок, а з іншого, – риси особистості: переконання, педагогічні здібності, інтереси, професійну пам'ять, мислення, увагу, педагогічну спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, які загалом мають забезпечити успішне виконання професійних функцій (Нечерда, 2018).

В. Пліско зазначає, що готовність особистості – це такий стан психіки, який дає змогу людині бути готовою до перебування у складних умовах і долати їх з найменшими власними втратами, водночас він вказує, що готовність є складним структурним утворенням, а також вирішальним фактором успішної результативної професійної діяльності (Пліско, 2004). Готовність до дій, на його думку, визначається гарантованою стійкістю і активізацією професійних якостей, здібностей, стійкістю психологічного стану до зовнішніх впливів, стабільним виконанням поведінково-рухових дій у рамках завдання. У професійній готовності переважає наявність оперативно-розумових якостей у визначенні прийомів, способів виконання завдання, досягнення мети.

Види готовності. В літературі розглядалися такі види готовності: морально-психологічна, командирська, авторитарна, креативна, комунікативна (Козяр, 2005; Бикова, 2001), мобілізаційно-бойова (Монастирський, 2007), соціально-моральна (Омельченко, 2013), психологічна (Барко, 2016; Герман, 2010; Горелов, 2009; Приходько, 2009а; Криводерев, 2008; та ін.), вольова, інтелектуальна, особистісна (Криводерев, 2008). професійно-психологічна (Криводерев, 2008; Федорук, 2014). У словнику професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України йдеться про військово-професійну, морально-політичну, постійну бойову готовність (Словник, 2016), а у Директиві Командувача Національної гвардії України № 15 від 29.09.2014 року – про бойову та мобілізаційну (Досяк, 2014). О. Бикова вважає, що кожен вид готовності включає певну сукупність компонентів. Так, морально-психологічна готовність включає такі компоненти, як: мотиваційний, морально-орієнтальний, емоційно-вольовий, психофізіологічний та оціночно-змістовний; командирська готовність – природний талант лідера, авторитет, найвище розуміння соціальної значущості бойового завдання, відповідальність, інтуїція, висока творча активність, оптимізація своєї управлінської діяльності, сміливість, рішучість, урівноваженість, впевненість, переконливість, чіткі команди, оперативність прийняття рішень, готовність до ризику; авторитативна готовність – спонукальний, регулятивний, трансформативний, інформаційно-пізнавальний, регенеративний, виховально-дисциплінуючий, морально-етичний, авторитарно-престижний, посадовий, управлінський, лідерський, харизматичний; креативна готовність – генератор ідей, евристична творча діяльність, професійне честолюбство, інсантність, дивергентність, пошук, гнучкість розуму, комунікабельність, глибина знань, високий науковий авторитет; комунікативна готовність – психологічна сумісність, активна життєва позиція, відданість обов'язку, єдність поглядів із колективом, професійне товариство, взаємодопомога, повага до колег, до правил співжиття, здатність до спілкування, володіння професійною мовою, ситуаціями професійного мовлення (Бикова, 2001).

Психологічна готовність широко досліджувалась фахівцями з підготовки працівників силових структур. Зазначається, що психологічна готовність розглядається як усвідомлене відображення наявного потенціалу та забезпечує: а) формування особистісного змісту участі майбутніх офіцерів в оперативно-бойовій діяльності; б) своєчасність та доцільність поточних оперативно-бойових дій; в) ситуативну стійкість та регульованість дій в екстремальних умовах; г) відновлення стартових характеристик психологічної структури діяльності після виконання оперативно-бойових задач (Денежна, 2017).

На думку В. Барка, визначити психологічну готовність до діяльності можна як особливий стан особи, який характеризується оптимальною мобілізацією всіх ресурсів організму і утворюється шляхом розвитку сукупності особистих якостей та завдяки цілеспрямованій підготовці особистості до виникнення цього стану. Психологічна готовність включає ряд компонентів: мотиваційний, когнітивний, операціональний, особистісний (Барко, 2016).

Постійна бойова готовність – готовність, яка полягає у здатності організовано та у встановлені строки приступити до виконання підрозділом завдань і забезпечення безперервного управління підлеглими підрозділами у будь-якій ситуації (Словник, 2016). При визначенні рівня постійної бойової готовності підрозділів слід мати на увазі, що за статистичними даними лише 25 відсотків бійців використовують отримані у результаті попереднього навчання технічні навички в реальних бойових умовах (Старий, 2013).

Аналіз спеціальної літератури та досвід діяльності в екстремальних ситуаціях дозволяють нам виокремити ще три види готовності до екстремальних ситуацій: загальну, спеціальну, цільову.

Загальна готовність до екстремальних ситуацій – актуальна для усіх громадян, так як усі можуть опинитися в екстремальних ситуаціях. Саме така готовність сприятиме виживанню особи в екстремальних ситуаціях, в першу чергу, соціального характеру (наприклад, при здійсненні фізичної протидії правопорушнику).

Спеціальна готовність до екстремальних ситуацій – екстремально-професійна готовність представників екстремальних (ризиконебезпечних) професій з урахуванням змісту та особливостей діяльності фахівців тих чи інших спеціальностей: військових, правоохоронців, рятувальників.

Цільова готовність до екстремальних ситуацій – готовність фахівців до конкретних видів екстремальних ситуацій. Такими є готовність фахівців спеціальних підрозділів правоохоронних органів до припинення екстремальних ситуацій, пов'язаних із захопленням терористами літаків ядерних, біологічних та хімічних об'єктів тощо.

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що **готовність особи до дій захисту Вітчизни в екстремальних умовах слід визначати як стан спроможності реалізувати особистісний потенціал за наявності потенційної або реалізованої небезпеки для життя та (або) здоров'я.**

Такий стан є сукупністю наступних складових:

- стан фізичного та психічного здоров'я особи;
- наявність необхідних знань, навичок та вмінь;
- здатність ефективно використовувати знання, навички та вміння;
- мотивація до ефективної діяльності в екстремальних ситуаціях;
- наявність та стан засобів забезпечення діяльності.

Аналіз спеціальної літератури та наш досвід діяльності в екстремальних ситуаціях дозволяє визначити критерії готовності особи до захисту Вітчизни в екстремальних ситуаціях. Такими критеріями є: медичний, фізичний, психологічний, педагогічний, юридичний, тактичний, матеріально-технічний. Оцінюючи готовність особи до дій в екстремальних ситуаціях, за наведеними критеріями слід враховувати загальний (базовий) та поточний (на момент виникнення екстремальної ситуації) рівень здоров'я (підготовленості) особи (див. табл. 1).

Критерій	Рівень		засіб визначення	засіб підвищення
	Загальний	Поточний		
Медичний	Загальний стан фізичного та психічного здоров'я	Залежить від забезпечення режиму праці та відпочинку, наявності відповідного харчування	Медичний огляд, психологічне тестування	Здоровий спосіб життя, достатній час для сну та відпочинку
Фізичний	Стан розвитку фізичних якостей	Спортивна форма	Тести	Систематичні тренування
Психічний	Стан розвитку психічних якостей	Залежить від забезпечення режиму праці та відпочинку, наявності відповідного харчування	Тести	Теоретичні та практичні заняття
Педагогічний	Наявність знань, навичок, вмінь	Спроможність скористатися знаннями, навичками, вміннями	Контрольні перевірки, заліки	Теоретичні та практичні заняття
Юридичний	Загальна та спеціальна юридична компетенція	Наявність навичок реалізації правових норм	Заліки	Теоретичні заняття
Тактичний	Здатність діяти як індивідуально, так і в складі підрозділу	Здатність діяти при виконанні конкретного тактичного завдання	Тренінги, командно-штабні навчання	Теоретичні та практичні заняття

Матеріально-технічний	Підбір та забезпеченість засобами, інструментами, озброєнням	Підтримання засобів, інструментів, озброєння, майна у відповідному стані	Контрольні перевірки	Забезпечення майном, зброєю, озброєнням та іншою технікою
-----------------------	--	--	----------------------	---

Табл. 1. Критерії готовності особи до захисту вітчизни

Зауважимо, що людина неспроможна постійно знаходитися у стані стиснутої пружини (Старий, 2013), іншими словами, професійно-психологічна готовність не може постійно перебувати на максимально високому рівні. З іншої сторони, раптовий напад надає ворогу велику перевагу. З цього можна зробити висновок, що зміна рівня бойової готовності повинна стати несвідомою реакцією бійця на зміну обставин. Тут варто використовувати кольорову шкалу для позначення послідовних ступеней підвищення рівня бойової готовності.

Білий – найнижчий рівень бойової готовності. Захисник повністю розслаблений і не звертає увагу на присутніх. Наша практика служби в зоні бойових дій свідчить, що повністю розслабитися можна лише на території базового табору, що охороняється. Є маса негативних прикладів, коли повністю розслаблених бійців захоплювали вороги або правопорушники.

Жовтий – захисник Вітчизни знаходиться в обстановці можливого виникнення загрози. Слід бути розслабленим, але уважно спостерігати за обстановкою. «Жовтий» стан характерний для несення служби на блок-постах, в караулах, патрулях, дозорах, при охороні громадського порядку під час масових заходів, внутрішніх нарядах тощо.

Оранжевий – захисник помітив об'єкт, який, можливо, є джерелом небезпеки. Слід починати складати (уточнювати) план можливих дій при виникненні загрози з боку об'єкта, уважно стежити за його діями.

Червоний – сигналом до переходу в «червоний» стан, зазвичай, служить якась дія підозрілого об'єкта. Тепер захисник впевнений у його ворожості. Можливе застосування зброї, і всі

системи організму приходять у стан бойової готовності (Старий, 2013).

Деякі вчені відзначають, що професіоналізм визначається здатністю свідомо регулювати рівень готовності (переходити від режиму очікування до підвищеної або повної готовності) відповідно до оперативної обстановки, швидко досягати стану повної мобілізації або оперативного спокою.

І. Білоцерківець зазначає, що готовність учнів старших класів до захисту Вітчизни науковці лабораторії фізичного розвитку і здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України визначають як особливий психологічний стан, що детермінується наявністю патріотичних почуттів та переконань, мотивів, установок, а також знань, умінь і навичок, необхідних майбутньому воїнові-захиснику України для виконання свого обов'язку (Білоцерківець, 2018). Водночас О. Остапенко, М. Зубалій і М. Тимчик вважають, що готовність старшокласників до захисту Вітчизни – це всебічна готовність, а саме морально-духовна, освітня, фізична, психологічна та соціальна готовність старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, що зумовлена свідомим прийняттям цінностей військово-патріотичного виховання та виконання конституційного обов'язку забезпечення захисту суверенітету і територіальної цілісності України (Остапенко, Зубалій, Тимчик, 2018).

Формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни – це система методологічних підходів, педагогічних цілей, форм, методів, способів та прийомів, виконання яких забезпечує в учнівській молоді морально-духовну, освітню, фізичну, психологічну та соціальну готовність до військової служби та захисту Вітчизни (Остапенко, Зубалій, Тимчик, 2018).

Загалом погоджуючись з наведеними вище визначеннями, запропонуємо таке. На нашу думку, **формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни – це психолого-педагогічний процес, спрямований на зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнівської молоді, озброєння її знаннями, вміннями, навичками, необхідними для успішного захисту Вітчизни в екстремальних ситуаціях.**

Застосовуючи положення «Нової української школи» у процесі формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни, слід враховувати особливості кожного з них, а саме:

1. *Вільне володіння державною мовою* дозволяє:

- правильно та однозначно трактувати норми та положення Конституції України, Закону «Про національну безпеку України» та інших Законів, що регламентують організацію та діяльність сектору безпеки та оборони, Статутів Збройних сил України та підзаконних актів, що регламентують діяльність правоохоронних органів;

- організувати управління підрозділами (в тому числі навчальними групами, класами) у процесі захисту Вітчизни та під час формування такої готовності;

- ефективно використовувати героїчні традиції українського народу у вихованні морально-вольових якостей та правової культури захисників Вітчизни;

- якісно та логічно викладати свої думки у рапортах, доповідних записках та інших документах, що, в свою чергу, унеможливує викривлення оперативної та іншої інформації, необхідної для прийняття відповідних рішень;

- отримувати та використовувати необхідну інформацію від органів державної влади, громадських організацій, окремих громадян.

2. *Здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами* робить можливим:

- використання досвіду інших країн у військовій та правоохоронній галузях, зокрема, у процесі формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни;

- пряме спілкування та порозуміння з військовими та правоохоронцями інших країн, зокрема країн-членів НАТО;

- підвищення авторитету України на міжнародному рівні під час організації спільних операцій, навчань, науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів;

- участь українських військовослужбовців та правоохоронців у миротворчих операціях, підготовка до такої діяльності;

- вивчення мовою оригіналу нормативних документів ООН та НАТО, що регламентують діяльність військових формувань та правоохоронних органів;

- підвищення рівня професійної підготовки та отримання військової освіти за кордоном;

- вивчення мовою оригіналу тактико-технічних характеристик озброєння та обладнання, виготовленого за стандартами НАТО, необхідного для ефективного захисту Вітчизни.

3. *Математична компетентність* є необхідною для:

- проведення розрахунку сил та засобів, необхідних для здійснення військових, миротворчих, антитерористичних, рятувальних операцій та операції об'єднаних сил;

- необхідного логістичного забезпечення військових та правоохоронних підрозділів;

- організації ефективних провідних та безпроводних каналів зв'язку між взаємодіючими підрозділами, які беруть участь у захисті Вітчизни;

- ефективного керування вогнем;

- ефективного використання військової та іншої техніки, спорядження її необхідною кількістю пального, інших необхідних матеріалів, забезпечення її своєчасного та якісного обслуговування;

- проведення необхідного розрахунку боєприпасів;

- ефективного навчання з військової топографії, вогневої, фізичної, спеціальної фізичної, тактичної, стратегічної підготовки, тактичної медицини;

- якісного оцінювання професійного рівня військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, зокрема, шляхом виконання ними нормативів з фізичної, спеціальної фізичної, тактичної та вогневої підготовки;

- якісного оцінювання результатів бойової та оперативно-службової діяльності.

4. *Компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій* створюють передумови для:

- ефективного використання сучасного озброєння, військової та іншої техніки у процесі захисту Вітчизни;

- організації ефективного зв'язку між різними органами, підрозділами, організаціями, що виконують функції захисту Вітчизни;

- розроблення новітніх зразків озброєння, військової та іншої техніки, необхідної для здійснення захисту Вітчизни;

- впровадження у процес формування готовності до захисту Вітчизни новітніх педагогічних технологій;

- використання законів фізики для ефективного ведення рукопашного бою, нейтралізації небезпеки для військовослужбовців та працівників правоохоронних органів в умовах здійснення на них фізичного нападу і здійснення ефективного контролю за поведінкою нападника.

5. *Інноваційність* робить можливим:

- впровадження у процес формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни сучасних педагогічних технологій, що дозволить підвищити мотивованість учнів;

- розробку нової тактики дій та застосування її несподівано для осіб, що створюють небезпеку (ворога, терористів, злочинців) та ліквідації наслідків негативного впливу на довкілля;

- розробку, випуск та прийняття на озброєння новітніх видів військової, спеціальної та іншої техніки і озброєння;

- розробку та застосування нових медичних препаратів, медичної техніки для використання в тактичній медицині, методик зниження негативного впливу на здоров'я захисників Вітчизни бойової психологічної травми та посттравматичного стресового розладу.

6. *Екологічна компетентність* є необхідною для прийняття правильних рішень при роботі:

- в умовах агресивного середовища та надзвичайних подій техногенного характеру;

- в незвичних кліматичних умовах (екстремально високих та низьких температур, вологості, високогір'я тощо), особливо під час служби у миротворчих місіях;

7. *Інформаційно-комунікаційна компетентність* є вирішальною для:

- використання у процесі формування готовності до захисту Вітчизни найактуальнішої інформації;

- забезпечення інформаційної безпеки держави, сектору безпеки і оборони, окремих його елементів;

- обміну інформацією між підрозділами та структурами;

- отримання інформації для прийняття правильних, важливих для забезпечення національної безпеки рішень;

- стійкої роботи відкритих та закритих каналів зв'язку.

8. *Навчання впродовж життя* дозволить:

- вдосконалювати навички самозахисту і в будь-якому віці ефективно нейтралізувати небезпеку;
- ефективно використовувати новітні зразки озброєння, військової та іншої техніки;
- вивчати та застосовувати правові норми як раніше прийняті, так і ті, що будуть прийняті в майбутньому;
- вивчати та застосовувати досвід ведення бойових дій, спеціальних та антитерористичних операцій.

9. *Громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей* є необхідними для:

- організації діяльності із захисту Вітчизни відповідно до діючого законодавства як вітчизняним, так і міжнародним, у тому числі і гуманітарним правом;
- застосування Збройних сил України та правоохоронних органів відповідно до принципів демократії, справедливості, рівності, прав людини;
- гармонійного фізичного розвитку особи.

10. *Культурна компетентність* є основою для формування бойової культури, розуміння бойового мистецтва саме як мистецтва, а не як заходів силового впливу на іншу особу.

11. *Підприємливість та фінансова грамотність* є необхідними умовами для якісного логістичного забезпечення Збройних сил України та правоохоронних органів.

Література

Барко В.І. (2016). Психологічна готовність поліцейських Національної поліції України до діяльності в особливих та екстремальних умовах. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третьої Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса, 22-23 вересня* (с. 230 – 231). Одеса, Військова академія.

Бикова О.В. (2001). Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони (дис. канд. пед. наук). К.

Білоцерківець І.П. (2018). Формування психологічної готовності старшокласників до захисту Вітчизни: дефініційний ракурс. *Особистість у просторі виховних інновацій: матеріали Всеукр. наук.-практ.*

конф. *Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2018 рік, Київ, 19 жовт.* (с. 29–36). Івано-Франківськ: НАІР.

Герман Л.В. (2010). Професійна спрямованість як системоутворюючий компонент психологічної готовності особистості правоохоронця до діяльності. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток», Одеса, 19 лют. 2010 р.* (с. 80-82). Одеса: ОДУВС

Горелов И.Ю. О проблеме формирования психологической готовности работников ГАИ к применению табельного огнестрельного оружия. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 20 лют. 2009 р.,* (с. 77-78). Одеса: Одеський державний університет внутрішніх справ.

Гребенюк М. (2018). Професійна самоідентифікація фахівця сектору безпеки як чинник психологічної готовності до захисту Вітчизни. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез.* (с. 72-73). К.: Паливода А.В.

Денежная С.А. (2017). Оптимизация психолого-педагогической подготовки курсантов ведомственных вузов к оперативно-боевой деятельности. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України (м. Київ, 24 листопада 2017 року)* (с. 137-140). К.: Національна академія прокуратури України.

Досяк І.М. (2009). Актуальність розвитку професійно-важливих якостей військовослужбовців внутрішніх військ для діяльності в ризиконебезпечних умовах. *Психологічна безпека особового складу силових структур та персоналу екстремальних професій: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18 лист.* (с. 49-54). Х.: Академія внутрішніх військ МВС України.

Козяр М. М. (2005). *Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій.* (Дисс. докт. пед. наук). – К.

Криводерев В. В. (2008). Професійно-психологічна готовність робітників силових структур у сучасних умовах. *Нормативно-правові та методологічні аспекти юридичної та оперативної психології: матеріали наук.-практ. семінару, 27-28 березня 2008 р., м. Харків* (с. 111-113). – Х.

Монастырский В. Н. (2007). Психолого-педагогический тренинг формирования мобилизационно-боевой готовности сотрудников ОВД

к професійним діям. *Психологические тренинговые технологии в правоохранительной деятельности: научно-методические и организационно-практические проблемы внедрения и использования, перспективы развития: Материалы III междунар. науч.-практ. конф., Донецк (с. 408-411)* – Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД.

Нечерда В.Б. (2018). Стан готовності педагогів і психологів до виховання підлітків уразливих категорій. *Збірник наукових праць: Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, Вип. 22*, 186-199.

Омельченко М.І. (2013). *Формування соціально-моральної готовності до професійної діяльності майбутніх фахівців пожежно-рятувальної служби у вищих навчальних закладах МНС України.* (Автореф. дисс. канд. пед. наук). – Умань.

Остапенко О. І., Зубалій М. Д., Тимчик. М.В.(2018).. Формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни. *Збірник наукових праць: Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, Вип. 22*, 214-226.

Остапенко О., Тимчик М. (2018). Компетентнісний підхід щодо формування в старшокласників готовності до військової служби. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 84-86).* К.: Паливода А.В.

Остапенко О.І. (2018). Сучасний стан готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни. *Особистість у просторі виховних інновацій: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2018 рік, Київ, 19 жовт. (с. 265–270).* Івано-Франківськ: НАІР.

Пічугін А.О. Основи психологічної підготовки військовослужбовців до виконання завдань за призначенням. Формування психологічної готовності до виконання службово-бойових завдань в екстремальних ситуаціях *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції(м. Харків, 21 листопада 2014 року) 40-47 с.*

Пліско В.І. (2004). *Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій.* (Дис. д-ра пед. наук). К.

Приходько І. І. (2009 а). Системно-структурна модель психологічної готовності особистості військовослужбовців внутрішніх військ

України до службово-бойової діяльності запобігання масовим порушенням громадського порядку. *Управлінські, правові та психологічні аспекти запобігання масовим порушенням громадського порядку і проявам тероризму: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 26-28 червня 2008 р.* (с. 119-121). – К.: УВПД ГШ МВС України.

Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України (до курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» (2016). К.: НАВС України.

Старый Д. (2013) Дослатъ в патронник здравый смысл. Спецназ. – 2013. № 2. – 28-31.

Федорук О. В. (2014). Психологічна підготовка військовослужбовців до дій в екстремальних умовах під час виконання службово-бойових завдань. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 21 лист.* (с. 53-60). – Х.: Національна академія НГУ.

Яворський С. Х. (2008). *Підготовка курсантів ВНЗ МВС України до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності. Монографія.* Одеса.

Контрольні питання

1. Розкрийте сутність поняття «готовність»?
2. Які Ви знаєте види готовності?
3. Поясніть поняття постійної бойової готовності?
4. Як можна визначити психологічну готовність?
5. Які вчені досліджували поняття «готовність»?
6. Дайте визначення поняттю «готовність до діяльності».
7. Що слід розуміти під терміном «психологічна готовність»?
8. Чим характеризується готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях?
9. Охарактеризуйте базовий і оперативний рівні психологічної діяльності.
10. У чому відмінність базової готовності від спеціальної та цільової?

1.5. Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни

Розглянувши сучасні підходи науковців щодо проблеми активізації процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, визначивши особливості розвитку старшокласників, ми розглядаємо їх як систему умов, спрямованих на підвищення мотивації старшокласників до діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; удосконалення змісту, методів та організаційних форм щодо формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни; набуття старшокласниками практичного досвіду у процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни. Способи реалізації цих умов проявляються у використанні потенційних можливостей освітнього середовища, в якому перебувають старшокласники.

У ході дослідження виявлено об'єктивні передумови для активізації формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни. До таких відносимо сензитивність віку старшокласників для розвитку їхньої самосвідомості. У старшокласників відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості: виникає інтерес до свого внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу самопізнання. Рефлексія старшокласників спрямована на розуміння самого себе, особлива увага приділяється власним якостям особистості, тому підвищується чутливість до оцінок з боку оточуючих, виникає орієнтація на реальні досягнення. На основі розвитку самосвідомості, зростання вимог до себе, нового становища серед ровесників і дорослих, у старшокласників з'являється прагнення до самовдосконалення, самовиховання та самоствердження. Старшокласники намагаються розвинути свої позитивні якості, подолати негативні риси. Але порівняно невеликий життєвий досвід і ще не сформований життєвий світогляд нерідко породжують у них суперечки між потребою у самовдосконаленні й невмінні реалізувати його.

Узагальнюючи результати теоретичних розвідок щодо використання загальнопедагогічних принципів, нами також виділені принципи, що складають загальнодидактичне підґрунтя процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, зокрема: цілеспрямованості, інтегративності, неперервності та послідовності, варіативності, спрямованості на самовдосконалення у процесі діяльності, що спрямована на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни.

Принцип цілеспрямованості означає, що напрями і результати вдосконалення процесу формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни і його окремих компонентів мають бути адекватними цілям навчання. При цьому зміст навчання має бути спрямований на реалізацію цілей професійної освіти майбутнього викладача, формування його наукового світогляду, фахової компетентності, а також досягнення гарантованого рівня психолого-педагогічної і методичної підготовки, необхідних для активізації та підвищення ефективності освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти.

Принцип інтегративності передбачає взаємозв'язок міждисциплінарних наукових знань фундаментального і прикладного характеру, єдність цілей, змісту, форм і методів підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. У змістовному аспекті цей принцип реалізується при забезпеченні формування єдності когнітивного, емоційного та діяльнісного компонентів готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. В організаційному аспекті цей принцип передбачає дотримання органічної єдності й оптимального поєднання різних форм і методів організації освітнього процесу, що спрямований на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. Реалізація цього принципу дозволяє створити у них цілісність знань, умінь та навичок з військової справи.

Принцип неперервності та послідовності враховує часовий і просторовий зв'язок етапів, ступенів підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, їх неперервність і дискретність (переривчастість). У процесі підготовки

старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни неперервність означає поступове набуття старшокласниками нових знань, умінь і навичок з військової справи й формування в них особистісно значущих якостей. Дискретність дозволяє спостерігати певну завершеність і етапність розвитку зазначеного процесу. Дотримання цього принципу забезпечує, насамперед, єдність освітньої, фізичної, психологічної, соціальної та морально-духовної підготовки старшокласників у процесі формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Принцип варіативності передбачає таку організацію педагогічного процесу, при якій ураховувалися б не лише загальні особливості старшокласників в готовності до військової служби та захисту Вітчизни, а також їх індивідуальні характеристики. Це стає можливим при виконанні ними комплексу загальних та індивідуальних завдань, що відображають інтереси окремих старшокласників і сприяють формуванню індивідуального стилю педагогічної діяльності. Диференціація форм і методів, які застосовуються у процесі підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни на основі врахування різних чинників (рівня підготовки, індивідуальних особливостей, впливу педагогічних умов тощо), а також детермінує розмаїття способів досягнення мети досліджуваного процесу.

Крім загальнодидактичних принципів, слід ураховувати *методичні принципи*, що безпосередньо впливають на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, а саме: принцип науковості, свідомості, активності, наочності. *Принцип науковості* передбачає вивчення системи знань з військової справи, закономірностей розвитку психофізичних якостей, можливостей підвищення освітньої, фізичної, психологічної, морально-духовної готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Цей принцип також вимагає розкриття причинно-наслідкових зв'язків явищ, процесів та проникнення в їхню сутність.

Принцип свідомості та активності налаштовує на формування у старшокласників стійкого інтересу до занять, спрямованих на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; розуміння важливості стану готовності особистості до військової служби та захисту Вітчизни у протизвагу стану неготовності

до військової служби та захисту Вітчизни; усвідомленість змісту поняття «готовність до захисту Вітчизни». Дотримання цього принципу в дослідженні передбачає від викладача предмета «Захист Вітчизни» створення суттєвих мотивів і значущої мети, які стимулюють стійкі й здорові інтереси до діяльності, що спрямована на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. Реалізація цього принципу потребує від тих, хто займається у спортивних секціях та гуртках з військово-прикладних видів спорту, розвитку самоаналізу, самооцінки, самоконтролю діяльності. Важливими ознаками активності є ініціатива, самостійність і творчість, які забезпечуються не тільки індивідуально, а й колективно під час організації групових видів навчально-виховної роботи.

Принцип наочності передбачає формування у старшокласників розвитку умінь і навичок з військової справи, зобов'язує вибудовувати навчально-виховний процес із залученням і використанням різних органів відчуття до процесу аналізу і сприймання навчальної інформації.

Крім методичних принципів, використовуються й *виховні принципи*, які безпосередньо впливають на підготовку старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни. Основними виховними принципами є: принцип національної спрямованості, принцип гуманізації виховного процесу, принцип самоактивності й саморегуляції, принцип політкультурності, принцип соціальної відповідності, принцип історичної і соціальної пам'яті.

Принцип національної спрямованості передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського війська, українського народу, шанобливого ставлення до його культури, державних символів, поваги, толерантності до культури усіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави.

Принцип гуманізації виховного процесу означає, що вихователь зосереджує увагу на дитині як вищій цінності, враховує її вікові та індивідуальні особливості й можливості, не форсує її розвиток, спонукає до самостійності, задовольняє базові потреби дитини; виробляє індивідуальну програму її розвитку, стиму-

лює її свідоме ставлення до своєї поведінки, діяльності, патріотичних цінностей.

Принцип самоактивності й саморегуляції сприяє розвитку у вихованця суб'єктивних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень, поступово виробляє громадську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках.

Принцип політкультурності передбачає інтегрованість української культури у європейський та світовий простір, створення для цього відповідних передумов; формування у дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних від національних ідей, цінностей, до культури, мистецтва, вірування інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову загальнолюдської культури.

Принцип соціальної відповідності зумовлює необхідність узгодженості змісту і методів військово-патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес. *Принцип історичної і соціальної пам'яті*, спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців, відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності. *Принцип міжпоколінної наступності* зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.

Результати теоретичного дослідження поняття «готовність до захисту Вітчизни», аналіз стану формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни в закладах загальної середньої освіти, врахування особливостей психофізичного розвитку старшокласників дають змогу зробити висновки, що процес формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни активізується за умови розвитку самосвідомості особистості у таких напрямках: усвідомлення готовності до військової служби та захисту Вітчизни як важливої складової життєдіяльності; розуміння важливості стану готовності особистості до військової служби та захисту Вітчизни на противагу стану неготовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Важливим внутрішнім чинником формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни виступають його ціннісні орієнтації. Вони є сутнісною ознакою особистості старшокласника, зумовлюють регулятивну функцію його поведінки, визначають стратегії його життя. Оскільки значущість поняття «готовність до захисту Вітчизни» за результатами наших досліджень не знаходиться серед провідних життєвих цінностей старшокласників, то перша педагогічна умова була спрямована на формування у них усвідомлення готовності до військової служби та захисту Вітчизни як важливої складової життєдіяльності, розуміння важливості стану готовності до військової служби та захисту Вітчизни на противагу стану не готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Розробляючи змістове забезпечення формування у старшокласників усвідомлення готовності до військової служби та захисту Вітчизни як важливої складової життєдіяльності, ми намагались досягти усвідомлення ними важливої істини: при всій заданості зовнішніх умов існування особистість самостійно формує саму себе, творить своє життя, своє майбутнє, використовуючи або не використовуючи власні якості, життєві ситуації, власні можливості, обираючи відповідні засоби. У старшокласників, як і на інших вікових етапах психічного розвитку людини, способи самовдосконалення є поступовим рухом від невміння самостійно приймати рішення або за допомогою дорослого, до вміння і здатності обходитися своїми силами. Самовдосконалення старшокласників розвивається через постійне розв'язання протиріч між прагненням до волі вибору, незалежності у вчинках і судженнях і обов'язком дорослих постійно вводити їх ініціативу у рамки норм. Протиріччя між тим, яким є старшокласник, і тим, яким він себе уявляє, перетворюється на мотив, коли усвідомлюється особистістю на рівні життєвих цінностей, потреб, домагань. І чим сильніше виражене у старшокласника прагнення до самовдосконалення у процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни, тим менше йому доводиться докладати вольових зусиль для досягнення мети. Відтак, ми намагались сформувати у старшокласників бачення власного самовиховання, спрямованого на самовдосконалення у процесі діяльності, що спрямований на

підготовку до військової служби та захисту Вітчизни як процесу активного життєтворення, саморуку до максимальної особистісної самореалізації. Крім того, акцентувалася увага старшокласників на розумінні необхідності знання власних можливостей, адекватної самооцінки, усвідомлення особистісних потреб, мотивів та цілей, важливості володіння навичками самоаналізу, саморегуляції, самокорекції, рефлексивних умінь та розвитку вольових якостей у процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

У процесі формування у старшокласників усвідомлення готовності до військової служби та захисту Вітчизни створювалися умови отримання таких знань, умінь та навичок, за допомогою яких учні самостійного досліджували й відкривали для себе нові знання, уміння та навички на уроках захисту Вітчизни та у процесі військово-патріотичної роботи у закладах загальної середньої освіти. Такий підхід дав змогу активізувати пізнавальну, мотиваційну та вольову сфери старшокласників, що сприяло формуванню в учнів прагнення готувати себе до військової служби та захисту Вітчизни.

У процесі формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни на уроках з предмета «Захист Вітчизни» та у процесі військово-патріотичної роботи в закладах загальної середньої освіти створювалася позитивна атмосфера довіри та оптимізму, відзначались успіхи, позитивні якості, утверджувалась віра старшокласників у свої здібності. Також у процесі формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни викладачі предмета «Захист Вітчизни», керівники гуртків військово-патріотичної спрямованості, тренери секцій з військово-прикладних видів спорту широко застосовували метод заохочення на прикладі ініціативних та цілеспрямованих учнів. При цьому значна увага приділялася роз'ясненню важливості всебічної підготовки (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної) до військової служби та захисту Вітчизни.

Діяльність, що була спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни в експериментальних умовах, спрямовувалася на гармонійне поєднання розумових, фізичних і емоційних навантажень, забезпечення загального комфортного

стану під час навчання в школі та у процесі позакласної роботи. Зверталася увага на те, що уроки з предмету «Захист Вітчизни», гуртки військово-патріотичної спрямованості, секції з військово-прикладних видів спорту мають унікальні потенційні можливості для освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної підготовки старшокласників.

У процесі реалізації педагогічної умови використовувалися підходи особистісно орієнтованого виховання. Особливістю даного виховання є використання гуманістичних принципів філософії, психології та педагогіки. Використання особистісно орієнтованого підходу передбачає сприйняття кожного учня як суб'єкта навчально-виховного процесу, як унікальної особистості, що переживає власну автономію й особистісну причинність, відчуття себе джерелом змін у навколишньому світі. У дослідженні з формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни використання особистісно орієнтованого виховання дозволяє розглядати учня як мету, результат і головний критерій оцінки готовності до військової служби та захисту Вітчизни,

Досліджуючи особливості психофізичного розвитку старшокласників, М. Савчин та Л. Василенко (Савчин & Василенко, 2017) зазначають, що основою мотивації учнів стають цінності, однак система ціннісних орієнтацій старшокласників перебуває ще у стадії формування. Відтак, спираючись на результати цих досліджень, розроблялися педагогічні умови, які були спрямовані на формування в учнів 9–10 класів мотиваційно-ціннісного ставлення до уроків з предмета «Захист Вітчизни». Також були визначені основні етапи формування мотиваційно-ціннісного ставлення старшокласників до уроків з предмета «Захист Вітчизни»: формування позитивного ставлення та інтересу до уроків; використання методів та засобів виховання та навчання, які сприяють вихованню в учнів прагнення до діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

Результати аналізу психолого-педагогічної літератури вказують на значущість розвитку вольових якостей у майбутніх захисників Вітчизни. Дехто з психологів, наприклад У Джеймс (Джеймс У, 1991), саме прийняття рішення про дію вважає

головною функцією волі, тому що при наявності у свідомості одночасно двох або більше варіантів цих дій потрібно зробити оптимальний вибір, тобто прийняти рішення. Автор характеризує волю як здатність до прийняття рішень про дію. У розрізі нашого дослідження рішення старшокласника готувати себе до військової служби та захисту Вітчизни потребує від нього волевих зусиль для прийняття самостійного рішення щодо вибору способів підготовки до військової служби та захисту Вітчизни.

У процесі реалізації першої педагогічної умови використовувалися педагогічні методи для формування у старшокласників кращого усвідомлення поняття готовності щодо військової служби та захисту Вітчизни як важливої складової життєдіяльності: формування ціннісного ставлення до уроків з захисту Вітчизни та у процесі військово-патріотичної роботи в закладах загальної середньої освіти (метод переконання, методи позитивного прикладу, ціннісно-сміслових настанов і порад, бесіда, лекція, дискусія, диспут); методи педагогічної вимоги, громадської думки, вправлення, привчання, доручення, створення виховуючих ситуацій; методи стимулювання діяльності й поведінки (змагання, емоційний вплив, стимулювання, мотивування заохочення, спортивна гра, дискусія); методи контролю й аналізу ефективності виховання (спостереження, бесіда, аналіз, оцінка, контроль).

Відтак, методи щодо формування у старшокласників усвідомлення поняття готовності до військової служби та захисту Вітчизни у процесі реалізації першої педагогічної умови характеризувалися багатофункціональністю і виконували мотиваційну, навчальну, виховну, розвивальну, організаційну й оздоровчу функції. Реалізувались через сукупність прийомів, кожний із яких був окремою дією, що утворює спосіб досягнення окремої мети, завдань діяльності, що була спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни. Такі методи, як переконання, ігровий, змагальний, проблемний, дослідницький, групових дискусій дозволяють оптимізувати процес формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни.

Друга педагогічна умова була спрямована на виховання, навчання та розвиток тих характеристик особистості, які мають

безпосередній вплив на пізнавальну та емоційно-вольову сфери старшокласників. Вона передбачала широке застосування ігрового та змагального методів і створення ситуації успіху, впроваджувалася з метою отримання почуття радості у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни.

Вивчення та аналіз психолого-педагогічної, спортивної літератури, стану роботи закладів загальної середньої освіти щодо формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни засвідчують, що діяльність секцій з військово-прикладних видів спорту є важливою формою і специфічним засобом формування в учнів готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Під час занять у секціях з військово-прикладних видів спорту активізується інтерес учнів, пробуджується потреба виявляти спритність, витривалість та силу.

Науковці М. Савчин та Л. Василенко, (Савчин, & Василенко, 2017) досліджуючи вікові особливості старшокласників, зазначають, що сфера їх пізнавальних інтересів виходить за межі школи, набуває ознак пізнавальної самодіяльності – самостійного пошуку та набуття знань, формування корисних умінь і навичок. Старшокласники надають перевагу пізнавальним заняттям, перегляду фільмів і читанню книжок, які відповідають їхнім інтересам, дають інтелектуальне задоволення. Багато хто з них виявляють неабияке прагнення до самоосвіти, що є характерною особливістю цього етапу. Відтак, розробляючи педагогічні умови формування інтересу старшокласників до предмета «Захист Вітчизни» та занять у секціях і гуртках військово-патріотичного спрямування, враховувалось задоволення їх пізнавальних потреб та інтересів, підбирався відповідний навчальний матеріал, цікавий за змістом, для задоволення пізнавальних потреб учнів старших класів.

У дослідженні також спиралися на роботи К. Ушинського (Ушинский, 1974,), який зазначає, що успіх відіграє важливу роль у формуванні інтересу старшокласника до навчання, який може з'явитись тільки тоді, коли є натхнення, яке, у свою чергу, виникає від успіху в оволодінні знаннями. Педагог вважає, що дитина, яка не пізнала радості від докладених зусиль у навчанні, яка не переживала гордості після подолання перешкод, що виникають у процесі навчання, втрачає бажання та інтерес до

навчання. Тому К. Ушинський наголошує на необхідності прививати відчуття радості від праці та успіху в навчанні, що породжуватиме відчуття гордості за власні досягнення. Тому у процесі реалізації педагогічної умови враховувалось виховне значення успішного досвіду старшокласників у діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

У процесі реалізації педагогічної умови виходили із положення, що створення ситуації успіху в процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни, є однією з провідних педагогічних умов (інструментів або прийомів), яку викладач предмета «Захист Вітчизни», тренери секцій з військово-прикладних видів спорту, керівники гуртків військово-патріотичного спрямування повинні створювати при формуванні готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Висока оцінка, як і похвала викладача, тренера, керівника гуртка, породжують в учнів переживання позитивних емоцій, почуттів радості та успіху, почуттів упевненості та компетентності у процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

Характерно, що радість успіху позитивно змінює ставлення старшокласників як до цих занять, так і до себе. Успіх формує у старшокласників почуття впевненості у власних силах, створює відчуття внутрішнього благополуччя, стимулює бажання знову досягти високих результатів, формує прагнення долати труднощі та перешкоди, щоб ще раз пережити радість успіху, підняти свій авторитет серед однокласників. Тому важливою особливістю педагогічного супроводу щодо формування в учнів готовності до військової служби та захисту Вітчизни є забезпечення кожному з них успіху в цій діяльності.

У ході реалізації педагогічної умови використовувались такі основні педагогічні прийоми створення ситуації успіху для старшокласників:

- надання альтернатив для самостійного вибору – не нав'язування власної позиції, а надання можливості самостійно приймати рішення;

- спільні роздуми, які допомагають знайти правильний спосіб чи правильне рішення;

- спонукання до самоаналізу та саморегуляції;
- звернення до досвіду успішних однокласників;
- порада – цей прийом доречний тоді, коли старшокласник дійсно його потребує, коли в нього щось не виходить, не дивлячись на великі зусилля;
- натяк – коли ситуація потребує втручання, але не дозволяє здійснити його прямо;
- підказка – коли вона не змінює сутності думки (висловлювання) старшокласника, а лише коригує її;
- підбадьорювання старшокласника – вираження відвертої зацікавленості в успіху, позитивне навіювання, схвалення;
- прояв захоплення діями старшокласника у вигляді словесних оцінок, жартівливих виразів, різних символів;
- навіювання – використання словесних формул, які проникають у свідомість особистості старшокласника і стають регуляторами його поведінки. Особливо ефективний прийом для сором'язливих, нерішучих учнів із заниженою самооцінкою;
- прийом авансування – дещо завищена оцінка діяльності старшокласника із зазначенням того, що треба виправити в майбутньому.

Досвід успішної діяльності старшокласників у процесі формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни і впевненість у власних силах позитивно впливає на самооцінку. У такому разі старшокласник каже собі: „Я з цим упораюся, це завдання для мене посильне, я це можу зробити і зроблю”. Така установка на виконання завдань є проявом особистісних вольових якостей старшокласників (рішучості, активності, ініціативності, самостійності) у процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

Таким чином, значущість для старшокласників результатів підготовки себе до військової служби та захисту Вітчизни, а також рівень труднощів досягнення мети визначають рівень зусиль, які необхідно докласти їм під час виконання прийнятого рішення й, відповідно, ступінь самомотивації, самостимуляції індивідуальних можливостей. Виходимо з положення: якщо старшокласники не володіють початковими знаннями, уміннями й навичками з військової справи, якщо невпевнені в собі – процес самостійного прийняття рішення щодо підготовки до війсь-

кової служби та захисту Вітчизни значно ускладнюється. Подумковий аналіз зовнішніх умов і власних можливостей може викликати у старшокласника протилежне рішення: „Я цього зробити не зможу, я з цим не впораюсь, я це робити не буду”.

У дослідженні ми спиралися також на роботи О. Габрилевич (Габрилевич, 2013), яка досліджувала природу мотивації досягнень старшокласників. На думку О. Габрилевич, мотивація досягнення відіграє одну з головних ролей у житті людини, адже вона проявляється в будь-якій діяльності, де йдеться про досягнення поставленої мети. Мотив досягнення має важливе значення у регуляції власної поведінки, сприяє стимулюванню до реалізації своїх здібностей. Тому формування мотиву досягнення і мотиваційної сфери загалом, на думку дослідника, є головним завданням батьків та вчителів, які можуть створювати сприятливі для цього умови, а саме: заохочувати до самостійності та до особистісних досягнень, створювати такі умови, щоб старшокласник намагався активно проявити себе. Відтак у процесі дослідження щодо закріплення досягнутих успіхів в учнів старших класів у процесі формування готовності до військової служби та захисту Вітчизни використовувалися методи, які були об'єднані за своєю спрямованістю й змістовною сутністю. Так, наприклад, залучення старшокласників до вивчення розділу з вогневої підготовки, розпочате на уроках з предмета «Захист Вітчизни», продовжувалося на заняттях у секціях з військово-прикладних видів спорту. Такий підхід сприяв формуванню мотивів досягнення, вдосконалення регуляції власної поведінки старшокласників у процесі засвоєння знань, умінь та навичок з вогневої підготовки.

Наступним завданням дослідження було залучення старшокласників до змагальної діяльності засобами проведення змагань з військово-прикладних видів спорту на основі вже сформованої позитивної мотивації (радісного переживання у процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни (інтересу до такої діяльності)). У процесі занять з військово-прикладних видів спорту враховувався той факт, що потрібно виховувати не тільки інтерес та бажання до військово-прикладних видів спорту, але й формувати знання, уміння та навички з військово-прикладних видів спорту для успішного та

вмілого застосування набутих навичок під час змагань; виявляти самостійність, ініціативність та відповідальність під час занять військово-прикладними видами спорту.

Загальновідомо, що почуття переживання задоволення, радості учні отримують у результаті долаття певних перешкод, труднощів у навчальній діяльності, а тому важливим етапом було формування в учнів прагнення самостійно долати труднощі (за умов, щоб труднощі були адекватними віковим та індивідуальним особливостям старшокласників) без допомоги викладачів предмета «Захист Вітчизни» та тренерів військово-прикладних видів спорту під час занять на уроках та у процесі позакласної роботи.

Під час реалізації педагогічної умови було встановлено, що старшокласники, які розуміють, що досягнення успіхів у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни неможливе без долаття труднощів та перешкод, регулярних тренувань у процесі занять військово-прикладними видами спорту, використання вольових зусиль при досягненні мети-готовності до військової служби та захисту Вітчизни, відзначаються чітко визначеним бажанням досягти конкретних результатів у процесі занять військово-прикладними видами спорту, вони виявляли ініціативність, самостійність та активність під час занять військово-прикладними видами спорту і вольові зусилля, долаючи труднощі та перешкоди у процесі цих занять.

Третя педагогічна умова передбачала застосування методів і прийомів, стимулювання, мотивування та заохочення з метою формування у старшокласників прагнення до самовдосконалення у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни.

Прагнення старшокласників до самовдосконалення у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни значною мірою зумовлюється характером та рівнем його мотивації. Мотивація розглядається психологами як процес, який спрямовує, регулює і активізує діяльність суб'єкта. Посилення мотивації зумовлює інтенсивність у здійсненні обраної дії, активність у досягненні результату і мети діяльності. Мотивація як відчуття старшокласниками прагнення, спрямованого на задоволення усвідомленої або неусвідомленої потреби у самовдосконаленні

власної особистості є одним із провідних внутрішніх факторів самостійності. Протириччя між тим, яким є старшокласник, і тим, яким він себе уявляє, перетворюється на мотив, коли він усвідомлює себе як особистість молодшого підлітка на рівні життєвих цінностей, потреб, домагань. Тому чим сильніше виражене у молодших підлітків прагнення до самостійного вдосконалення своїх можливостей і здібностей у процесі спортивно-ігрової діяльності, тим менше йому доводиться докладати вольових зусиль для досягнення мети.

За даними С. Рубінштейна (Рубинштейн, 1973), О. Леонтєва, (Леонтєв, 1975) виховання у школярів прагнення до самовдосконалення багато в чому залежить від впливу на їхню пізнавальну та мотиваційну сфери. Керуючись цим теоретичним положенням та враховуючи результати констатувального етапу, дослідження в експериментальній роботі щодо формування у старшокласників прагнення до самовдосконалення у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни визначили такі завдання дослідження: вплив на пізнавальну та мотиваційну сфери з метою формування у старшокласників системи знань з початкової військової підготовки, формування в учнів умінь самостійно готуватися до військової служби та захисту Вітчизни, мотивації до самовдосконалення у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни.

Ознайомившись із сучасними підходами науковців щодо проблеми активізації самовдосконалення, розглядаємо її як систему умов застосування методів і прийомів, стимулювання, мотивування та заохочення, спрямованих на підвищення у старшокласників мотивації до самостійного вдосконалення своїх можливостей і здібностей у процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; удосконалення змісту, методів та організаційних форм діяльності; набуття старшокласниками успішного практичного досвіду самостійного удосконалення своїх можливостей і здібностей у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни. Способи реалізації цих умов бачимо у використанні потенційних можливостей діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни і яка має всі необхідні характеристики для здійснення цілеспрямованого впливу на

особистість як на мету, результат і головний критерій оцінки результативності виховання прагнення до самостійного вдосконалення своїх можливостей і здібностей під час підготовки до військової служби та захисту Вітчизни.

У процесі реалізації педагогічної умови виходили з положення, що прагнення до самовдосконалення під час занять з підготовки до військової служби та захисту Вітчизни виховується наполегливою та напруженою самостійною роботою особистості над собою з метою розвитку особистісних якостей, набуття знань, умінь та навичок початкової військової підготовки. Це вимагає розвитку морально-вольових якостей, формування у старшокласників здатності до критичного мислення (критично підходити до оцінки фактів незалежно від судження викладачів предмета «Захист Вітчизни» та тренерів з військово-прикладних видів спорту). Тому наступним етапом експериментальної роботи було виховання у старшокласників прагнення самостійно долати труднощі без допомоги педагогів (за умов, щоб труднощі були доступними й посильними учням старших класів, з урахуванням їх індивідуальних особливостей тощо).

У процесі реалізації педагогічної умови залучали старшокласників до діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни як рушійної сили виховання в учнів старших класів прагнення до фізичного самовдосконалення у процесі цієї діяльності, при цьому враховували особистісні інтереси, потреби та прагнення старшокласників. Формування у них прагнення до самовдосконалення викладачі предмета «Захист Вітчизни» та тренери секцій з військово-прикладних видів спорту здійснювали поетапно за таким алгоритмом: формування в учнів особистісних якостей (ініціативності, дисциплінованості, рішучості, наполегливості), знань, умінь та навичок з початкової військової підготовки; розвиток організаційної самостійності та формування умінь самостійно застосовувати набуті знання, уміння та навички з початкової військової підготовки; застосування методів і прийомів, стимулювання, мотивування та заохочення старшокласників для активізації самоконтролю та саморегуляції у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни; диференційований підхід до занять спортивними іграми (врахування вікових, статевих та індивідуальних особли-

востей старшокласників); формування у них позитивного ставлення до самостійної підготовки до військової служби та захисту Вітчизни; поступовий перехід від реальних пояснень і контролю за кожною їх руховою дією до нагадувань і самоконтролю, саморегуляції у процесі діяльності, що спрямована на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни. Для формування у старшокласників організаційної самостійності також передбачалося вироблення у них знань, умінь та навичок планування занять у процесі підготовки до військової служби та захисту Вітчизни (самостійне визначення мети, завдань, засобів і термінів їх виконання).

У процесі реалізації педагогічної умови застосування стимулювання, мотивування та заохочення щодо формування мотивів фізичного вдосконалення переводили старшокласників з орієнтації на результат до орієнтації на процес і способи підготовки до військової служби та захисту Вітчизни.

Дуже важливим етапом у процесі самовдосконалення старшокласників під час занять військово-прикладними видами спорту є самоаналіз власних можливостей і здібностей, особливостей і вироблення на його основі адекватної (реальної, не завищеної і не заниженої) самооцінки. У самоаналізі власної поведінки найголовніше – практичні результати такої діяльності: що зроблено, як зроблено, чи можливо було зробити більше і краще, що цьому перешкодило, у чому провина інших. Так, за допомогою самоаналізу старшокласники визначаються щодо подальшого самостійного вдосконалення своїх можливостей та здібностей у процесі заняття військово-прикладними видами спорту.

За нашими спостереженнями було встановлено, що серед факторів, які впливають на самооцінку старшокласників, найважливішими є: оцінка викладача предмета «Захист Вітчизни», тренера спортивної секції, спортивного колективу. Найбільш значними факторами, що впливали на самооцінку учнів старших класів, були колективи спортивних команд та колективи класу. Відтак ми зосередили увагу викладачів предмета «Захист Вітчизни», тренерів секцій з військово-прикладних видів спорту на засобах формування у старшокласників почуття успіху в процесі занять військово-прикладними видами спорту для підвищення

самооцінки старшокласників у спортивних колективах та колективах класів, що брали участь в експерименті.

За дослідженням А. Варламової, (Варламова, 2005) значний вплив на формування у старшокласників мотивації досягнення має самооцінка та оцінка його близькими людьми. Науковець зауважує, що адекватність самооцінки й оцінка близьких людей безпосередньо впливають на мотив досягнення. І чим точніша самооцінка та оцінка близьких йому людей, тим з більшою впевненістю підліток береться за справу і проявляє великий потяг до досягнення, тобто зростає його рівень мотиву досягнення. Також на думку А. Варламової, важливою умовою для розвитку мотиву досягнення є можливість прояву старшокласником самостійності. Якщо педагог правильно організує навчальну діяльність, створить для учнів умови, які сприятимуть розвитку їхньої самостійності, то це призведе до розвитку позитивних сторін обох прагнень мотиву досягнення: досягти успіху та уникнути невдачі. Тому в процесі реалізації педагогічної умови використовували методи й прийоми виховання, які дозволяли старшокласникам самостійно реалізовувати свої можливості й здібності у процесі занять з предмета «Захист Вітчизни» та військово-прикладними видами спорту.

Відтак, впровадження педагогічних умов формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни дало змогу ефективніше організувати викладання предмета «Захист Вітчизни», занять у секціях з військово-прикладних видів спорту та військово-патріотичного виховання учнів старших класів у процесі позакласної роботи й забезпечити формування у старшокласників освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної готовності щодо військової служби та захисту Вітчизни.

Література

Андреев В.И. (2000). *Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития*. Казань: Центр инновационных технологий.

Андреев В.И. (2006). *Педагогика творческого саморазвития: инновационный курс*. Казань: Издательство Казанского университета.

Бабанский Ю. К. (1985). *Методы обучения в современной общеобразовательной школе*. Москва: Просвещение.

Білодід І. К. (1980). *Словник української мови*. (Тт. 1–11). АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/s/umova/> (дата звернення: 18.03.2018р.)

Варламова А. Я. (2005). *Шкільна адаптація*, 2. Волгоград : Вид-во ВолДУ.

Высоцкий С. В. (1999). Структура психолого-педагогических условий формирования поисково-творческой направленности личности в процессе обучения. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. (Вип. 8-9). Одеса, с. 90-94.

Габрилевич О. (2013). *Розвиток мотивації досягнення у слухачів МАН засобами тренінгових методик*. Луцьк.

Джеймс У. (1991). *Психологія*. Москва.

Ильичев Л. Ф. (1983). *Философский энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.

Курач М. С. (2016). *Художньо-проектна підготовка майбутніх учителів технологів* (Монографія). Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.

Леонтьев А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Политиздат.

Маркова А. К. (1993). *Психология труда учителя: книга для учителя*. Москва: Просвещение.

Платонов К. К. (1977). *Психология*. (Учебное пособие). Москва: Высшая школа.

Рубинштейн С. Л. (1973). *Проблемы общей психологии*. Москва: Педагогика.

Савчин М. В., Василенко, Л.П. (2017). *Вікова психологія. Теорія спорту*. Київ: ВЦ «Академія».

Скалкова Я. (1989). *Методология и методы педагогического исследования*. Москва: Педагогика.

Смирнов В. И. (2001). *Общая педагогика в тезисах, дефинициях, иллюстрациях*. Москва: Педагогическое общество России.

Ушинский К. Д. (1974). *Избранные педагогические сочинения*. Москва: Педагогика.

Ягупов В. В. (2002). *Педагогіка* (Навчальний посібник). Київ: Либідь.

Ярмаченко М. Д. (2001). *Педагогічний словник*. Київ: Педагогічна думка.

Контрольні питання

1. Назвіть умови, що забезпечують ефективність навчальної діяльності?
2. Як розуміють поняття «умови» психологи?
3. Як розуміють поняття «умови» педагоги?
4. Як розуміють поняття «умови» тренери?
5. Як розуміють поняття «умови» філософи?
6. Яка ефективність впливу педагогічних умов на освітній процес у закладі загальної середньої освіти?
7. Які педагогічні умови формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?
8. Які особливості формування у старшокласників мотивації до діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни?
9. Які ефективні методи формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?
10. Які ефективні форми формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни?

2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ

2.1. Інструментарій формування готовності до захисту Вітчизни: загальні поняття

Приймаючи, що формування готовності до захисту Вітчизни є педагогічним процесом, визнаємо, що інструментарій формування готовності до захисту Вітчизни є педагогічним інструментарієм. Аналіз педагогічної літератури свідчить про те, що єдиного розуміння, що слід вважати педагогічним інструментарієм, серед вчених та практиків немає. Так, А. Москаленко вважає, що під педагогічним інструментарієм слід розуміти добір підходів, форм, методів, прийомів і засобів, які забезпечують організацію та протікання навчального процесу (Москаленко, 2017).

На думку А. Богосвятської, інструментарій – це сукупність способів діяльності, професійних умінь і прийомів навчання, якими володіє педагог і які використовує у процесі викладання. До педагогічного інструментарію вона відносить підручник, особистість учителя, педагогічні технології, слово, методи, прийоми, помилки, відеозапис власних уроків, інформаційно-комунікаційні технології, спостереження за майстрами. (Богосвятська, 2018). Під педагогічним інструментарієм також розуміють методи, прийоми, засоби.

Методи: демонстрація, ілюстрація, розповідь, бесіда, робота з підручником, дискусія, проблемна ситуація.

Прийоми: активація уваги, стимулювання мислення, застосування дидактичних засобів, структурування навчального матеріалу, створення ситуації успіху.

Засоби: інтерактивна дошка, ментальна карта, структурно-логічні схеми, мова, жести, міміка, аудіозапис, відеоролик.

До педагогічного інструментарію, на нашу думку, необхідно включити також: лекцію, тести, тренінги, рольові ігри, мозковий штурм, роботу в групах, анкетування, інтенсив, наратив, квест, майстер-клас, науково-практичний семінар, тренування

тощо. Навіть з цими доповненнями наведений перелік не є повним, і до нього можуть бути включені інші елементи.

Деякий інструментарій є універсальним і може застосовуватися у будь-якій педагогічній діяльності, а деякий – спеціальним, що є ефективним лише у спеціальних видах педагогічної діяльності.

На макрорівні як інструментарій формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни можна розглядати військово-патріотичне виховання, бойові мистецтва та спортивні єдиноборства, військово-спортивні ігри. Складовою кожного з цих інструментів, які по суті є системами, є методи, прийоми, засоби тощо.

Лекція (від лат. *Lectio* – читання) – систематичний, послідовний монологічний виклад вчителем, викладачем, інструктором, керівником гуртка, секції навчального матеріалу. Структура лекції залежить від особливостей навчального матеріалу та дидактичної мети. У будь-якому випадку лекція повинна включати визначення мети та підведення підсумків. Лекція без засобів наочності може сприйматися учнями з різного роду спотвореннями та погано запам'ятовуватися. Лекція – економний за часом спосіб повідомлення учням значного обсягу навчальної інформації. Як зазначає Е. Єрмоєнко, лекція входить органічною частиною у систему навчальних практичних занять з хортингу і повинна бути змістовно пов'язана з їх комплексом, з характером викладання національного виду спорту України хортингу як навчальної дисципліни, з навчально-предметним курсом, а також з освітніми та виховними можливостями інших форм навчання (Єрмоєнко, 2019).

Дискусія (від лат. *discussio* – розгляд, дослідження) є способом організації спільної діяльності декількох осіб з метою інтенсифікації процесу прийняття рішення. Даний метод навчання підвищує інтенсивність і ефективність навчального і навчально-тренувального процесу за рахунок активного включення учнів у колективний пошук істини. Своєрідність методу дискусії полягає у тому, що він передбачає навчання на моделях, прикладах, помилках інших учасників дискусії, а також допомагає реалізувати активність кожного учня через включення у навчання елементів дослідження, обговорення специфіки діяльності тощо.

Використання дискусії дає можливість учням отримати нову інформацію щодо підвищення рівня своєї компетентності, перевірки власних знань та оцінки їх достовірності. Учні можуть розвинути комунікативні якості і вміння користуватися своїм інтелектом, перевірити свої почуття і їх інтерпретацію оточуючими, виробити звичку відповідати за свої слова, навчитися уникати помилок, допущених іншими учасниками педагогічного процесу. Групова дискусія дозволяє учням побачити проблему, що обговорюється з різних сторін, сформулювати її, відокремлюючи важливе від другорядного, виявити наявні у групі позиції і угруповання, подолати смислові бар'єри і емоційну упередженість, навчатися оцінювати свої переваги та упущення.

Бесіда – метод психолого-педагогічного дослідження, що організується з метою з'ясування індивідуальних особливостей учнів (мотиваційної та емоційної сфер, знань, переконань, інтересів, уподобань тощо). Бесіда може проводитися як з самим досліджуванним, так і з іншими людьми, які його знають. Дослідження методом бесіди передбачає наявність загального плану бесіди, як правило, не включає конкретних питань, з виділенням у ньому основних тем і положень, які повинні бути порушені для отримання бажаного результату. Формування окремих моментів бесіди будуються таким чином, щоб про обговорену інформацію можна було б судити не тільки за прямими деклараціями досліджуваного, а й за непрямими показниками. Бесіда з учнем, як правило, не обмежена в часі. Хід і зміст бесіди можна фіксувати за допомогою диктофону, магнітофону або іншого запам'ятовувального пристрою (Єрмоєнко, 2019).

Наратив (англ. і фр. Narrative, від лат. Narrare – розповідати, оповідати) – самостійно створена розповідь про деякі множинні взаємопов'язані події, представлена читачеві або слухачеві у вигляді послідовності слів або образів. Частина значень терміну «наратив» збігається із загальноживаними словами «оповідання», «розповідь».

Визнаючи, що педагогічний інструментарій є сукупністю певних складових, не буде помилкою, якщо ми віднесемо до інструментарію формування готовності до захисту Вітчизни військово-патріотичне виховання, бойове мистецтво, військово-патріотичні та військові ігри та поліцейських хортинг як ком-

плекс психолого-педагогічних технологій, які будуть розглянуті в наступних параграфах.

Література

Богосвятська А.М. Сучасний педагогічний інструментарій. Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=IfFWCPn7TR0>.

Срьоменко Е. (2018). Формування цінностей здорового життя дітей, учнівської та студентської молоді у процесі занять хортингом. *Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хортинг – національний вид спорту України: досвід і перспективи», Ірпінь, 28-29 лист. (с. 5-12)*. К.: Паливода А.В.

Москаленко А. (2017). Педагогічний інструментарій формування професійної етики управлінців навчальними закладами в умовах магістратури. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка 1(5)* с. 58-62. Режим доступу до ресурсу: [file:///C:/Users/User/Downloads/13-37-1-PB%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/13-37-1-PB%20(3).pdf)

Педагогічний інструментарій викладача. Режим доступу до ресурсу: <https://coggle.it/diagram/WrSmtOYOwe3-7tBL/t/%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B9-%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87%D0%B0>

Контрольні питання

1. Що слід відносити до інструментарію формування готовності до захисту Вітчизни?
2. Чому інструментарій формування готовності до захисту Вітчизни вважають педагогічним інструментарієм?
3. Чи відносяться до педагогічного інструментарію педагогічні технології?
4. Чи можна віднести до інструментарію формування готовності до захисту Вітчизни бойові мистецтва?
5. Які особливості бесіди як інструментарію формування готовності до захисту Вітчизни?
6. Як ефективно проводити дискусію?

7. Які вчені вивчали проблему педагогічного інструментарію?

8. Що таке наратив?

9. У чому особливість тренінгових технологій як інструментарію формування готовності до захисту Вітчизни?

10. Чи можна вважати помилки інструментарієм формування готовності до захисту Вітчизни?

2.2. Військово-патріотичне виховання як шлях формування готовності до захисту Вітчизни

Військово-патріотичне виховання є пріоритетним напрямом виховання молоді в національній системі освіти. Актуальність військово-патріотичного виховання юного покоління зумовлюється процесом формування в Україні громадянського суспільства, становлення єдиної нації (Сковира & Сковира, 2019).

Питання військово-патріотичного виховання розглядалися у роботах Н. Аксенової, М. Агаєва, В. Безродного, І. Белоцерківець, І. Беха, Л. Бублика, С. Грановського, З. Діхтяренко, М. Зубалія, В. Івашковського, О. Остапенка, Л. Сквирського, А. Сковири, О. Сковири, М. Тимчика, К. Чорної, Б. Шаповалова, Т. Шашло та інших.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про оборону України» військово-патріотичне виховання громадян України, підготовку молоді до служби у Збройних Силах України, забезпечення престижу військової служби є частиною підготовки держави до оборони в мирний час.

У нормативних документах, зокрема в указі Президента України «Про Концепцію військово-патріотичного виховання молоді», визначаються завдання, напрями, методи та форми військово-патріотичного виховання, хоча визначення такого виховання не наводиться.

Завданнями військово-патріотичного виховання молоді є:

- формування почуття патріотизму, любові до свого народу, його історії, культурних та історичних цінностей;

- виховання громадянських почуттів і свідомості, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи;

- формування здібностей до аналізу зовнішньої та внутрішньополітичної обстановки, вміння на цій основі самостійно адекватно оцінювати події, що відбуваються у державі і світі, свою роль та місце у цих подіях, а також у підтриманні належної обороноздатності країни;

- створення нормативно-правової бази та комплексу заходів щодо виховання патріотичних почуттів і свідомості громадян України;

- формування прагнення до оволодіння військовими знаннями, відповідного рівня фізичної підготовки та витривалості;

- підвищення престижу військової служби, військова професійна орієнтація молоді, формування і розвиток мотивації, спрямованої на підготовку до захисту Української держави і служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, здійснення конкурсного відбору кандидатів для вступу у вищі військові навчальні заклади і проходження військової служби за контрактом;

- творення системи військово-патріотичного виховання.

Військово-патріотичне виховання молоді здійснюється за такими напрямками:

державний – базується на забезпеченні державою системи військово-патріотичного виховання;

соціальний – ґрунтується на вивченні норм моралі, їх дотриманні, орієнтований на усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей та інтересів, виховання шанобливого ставлення до культури, історії, мови, звичаїв і традицій українського народу;

військовий – передбачає вивчення військової історії України, переможних битв українського війська, основних зразків техніки і озброєння Збройних Сил України, набуття початкових навичок користування ними, підвищення фізичної загартованості в інтересах підготовки до захисту Вітчизни;

психолого-педагогічний – ґрунтується на вивченні психологічних особливостей молоді, їх урахуванні у процесі підготовки молоді до військової служби, проведенні методичної

роботи з узагальнення та поширення передового досвіду військово-патріотичного виховання, вдосконаленні форм і напрямів цієї діяльності;

правовий – передбачає формування глибоких правових знань, прищеплення високої правової культури.

Методами військово-патріотичного виховання молоді є:

- *переконання* – формування впевненості у суспільній користності діяльності з підготовки до захисту Вітчизни;

- *стимулювання* – реалізується в різноманітних формах заохочення та змагання;

- *особистий приклад* – діяльність вихователя, який має бути взірцем для молоді, забезпечити педагогічну вимогу, вміє надавати доручення і перевірити його виконання;

- *самопідготовка* – процес активного формування і самовдосконалення молодшої людини, виховання почуття патріотизму, яке реалізується шляхом самозобов'язання, самостійного навчання та самоконтролю.

Військово-патріотичне виховання здійснюється у *формі* лекцій, бесід, розповідей, екскурсій до музеїв військових частин, установ, підприємств, вищих навчальних закладів, зустрічей із ветеранами війни, праці та військової служби, походів місцями бойової слави, пошукової роботи, участі у роботі клубів та гуртків військово-патріотичного спрямування.

Однією з основних *форм* військово-патріотичного виховання є *військово-шефська робота*, яка полягає в установленні та підтриманні зв'язків військових частин, вищих військових навчальних закладів з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, трудовими колективами, цивільними навчальними закладами, громадськими організаціями з метою проведення спільних заходів з військово-патріотичного виховання молоді, виховання у неї громадянських почуттів та якостей.

Формами військово-шефської роботи є:

- організація днів відвідування військових частин з нагоди державних та військових професійних свят, днів частин, днів складання Військової присяги;

- запрошення представників підшефних колективів як спостерігачів під час проведення тактичних навчань, організація

тематичних вечорів, зустрічей з особовим складом військових частин, сім'ями військовослужбовців;

- залучення молоді до участі в упорядкуванні меморіальних комплексів, пам'ятників, братських могил, інших поховань захисників Вітчизни;

- надання допомоги місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у створенні навчально-матеріальної бази навчальних закладів, необхідної для проведення допризовної підготовки;

- організація змагань з військово-прикладних видів спорту;

- проведення стрільб з автомата (малокаліберної гвинтівки) бойовими патронами.

Серед інноваційних форм військово-патріотичного виховання можна виділити тренінгові технології, оскільки вони зорієнтовані на активну участь у тренінговій програмі та відображають змістовну сутність, ставлення до проблеми кожної особистості. Цікавою для молоді є і інша форма військово-патріотичного виховання – квести (Будак, 2019).

На підставі аналізу нормативно-правових документів та спеціальної літератури було зроблено висновок, що **військово-патріотичне виховання** є комплексною, системною і цілеспрямованою діяльністю органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності та любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку щодо захисту національних інтересів, цілісності й незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної і соціальної держави (Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі, 2016). Основою військово-патріотичного виховання є формування у молоді відповідального ставлення до майбутньої військової служби, служби у правоохоронних органах та рятувальних підрозділах.

Автори Програми українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді І. Бех і К. Чорна зазначають, що у сучасних умовах військово-патріотичне виховання орієнтоване на формування готовності до військової служби як особливого роду державної служби. Його зміст, на думку вчених, визнача-

ється національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні безпеки Української держави від зовнішньої загрози. Військово-патріотичне виховання має сприяти обороноздатності України, яка разом із міжнародною спільнотою братиме участь у миротворчих операціях, протистоятиме міжнародному тероризму, запобігатиме військовим конфліктам, що загрожують людству. Щоб виконати цю високу місію, військово-патріотичне виховання підростаючого покоління має ґрунтуватися на духовно-моральних цінностях нашого суспільства, охоплювати військово-історичну підготовку, прикладну фізичну підготовку, а також підготовку з основ військової служби і безпеки життєдіяльності. Тому робота з військово-патріотичного виховання учнівської молоді має проводитись комплексно, в єдності всіх його складників, спільними зусиллями органів державного управління, а також освітніх закладів, сім'ї, громадських організацій і об'єднань, Збройних сил України та інших силових структур (Бех, Чорна, 2014).

У педагогічній літературі висловлювалися думки про проблеми, які негативно впливають на якість військово-патріотичного виховання. Так, О. Сухомлинська ще у 2010 році звертала увагу на наявність низки загроз, серед яких – те, що високі, навіть пафосні ідеї любові до рідного краю носять зверхідеалізований характер вивищення українців з-поміж інших націй, наділення їх усіма добродійностями, що далеко не відповідає дійсності, не обговорюється, не дискутується (Сухомлинська, 2010).

В. Івашковський справедливо відмічає, що педагогічна громадськість виявила неспритність, і навіть інертність у справі побудови нової системи патріотичного виховання (Івашковський, 2010). У час стрімких змін, коли ситуація змінюється у пряму сенсі на очах, такий стан речей є неприпустимим.

В умовах, коли певні групи населення та країни прикладають зусилля до досягнення своїх власних інтересів з одночасним нехтуванням інтересів, прав та свобод інших, не доводиться говорити про чесність засобів масової інформації – вони відображають точку зору їх власників. Небувалих масштабів досягла дезорієнтація населення – таких масштабів, що громадяни повністю втрачають уявлення про реальність, свою ко-

ристь та шкоду і доходять до стану, у якому можуть відторгати те, що їм вигідно, та вимагати те, що спричиняє їм шкоду. Нерідко засоби масової інформації оголошують патріотів України, які чесно виконували свої обов'язки, винними у вчиненні різних ганебних дій, навіть злочинів без винесення вироку судом. Це негативним чином може вплинути на стратегію поведінки тих, хто готується обрати собі професію, пов'язану з захистом Батьківщини.

Слід зауважити, що нині військово-патріотичне виховання проводиться в умовах майже повної відсутності зовнішньої мотивації. В умовах, коли для забезпечення навіть скромного рівня життя українця велике значення має накопичення грошей, і люди прагнуть займатися будь-якою діяльністю, яка дозволяє збагачуватися, а зарплатня військового, правоохоронця, рятувальника не забезпечує достойного життя, перевагу слід віддавати мотивації внутрішній. Військово-патріотичне виховання має бути зорієнтовано на формування особистості воїна, готового до нормальної поведінки в бойових обставинах. Нормальною в бойових обставинах вважається поведінка, що не виходить за межі правового поля, зорієнтована на основний етичний порядок воєнного часу, не призводить до дезорганізації у колективі та не ставить під загрозу життя і здоров'я самого суб'єкта (Романишин, Грицевич, Гузенко, Капінус, Мацевко. 2017). Викладання предмета «Захист Вітчизни» за сучасною програмою в загальноосвітніх навчальних закладах України потребує досконалого корегування та спрямування на дієвість її проведення, а також термінового відновлення матеріально-технічної бази навчальних закладів (Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі, 2016).

Зокрема, необхідно готувати особу до реалій сучасного бою, виходячи з того, що сучасний бій – це суворе випробування духовних і фізичних сил воїна, його здатності активно протистояти впливу екстремальних, украй несприятливих для життя чинників, зберігати волю і рішучість, повністю виконати поставлене йому бойове завдання. Одночасно бій є запеклою боротьбою цілей, мотивів, переконань, настроїв, волі, думок військово-службовців супротивних сторін.

Бій – це тяжке випробування на міцність усіх психічних і фізичних можливостей солдата. Кожен може постати перед тим, чого не розуміє, відчуті те, чого доти ніколи не відчував. Переживання кожної людини – індивідуальні, специфічні. Проте є чимало загального в реакціях людини на небезпеку, необхідність знищувати супротивника, брак часу й інформації та інші несприятливі чинники ((Романишин, Грицевич, Гузенко, Капінус, Мацевко, 2017).

Підсумовуючи наведене вище, зауважимо, що військово-патріотичне виховання є дієвим інструментарієм формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни за умови своєчасного оновлення навчального матеріалу та впровадження у навчальний процес сучасних педагогічних технологій.

Література

Будак В. (2019). Військово-патріотичне виховання в системі вищої освіти: пошуки іноваційних форм та перспективи дослідження. *Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хортинг – національний вид спорту України: досвід і перспективи» (28-29 листопада 2018 року)* (с. 81-83). – К.: Паливода А.В.

Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі : посіб. (2016). уклад. М. Зубалій, В. Івашковський, О. Остапенко, М. Тимчик, Б. Шаповалов, З. Діхтяренко, І. Білоцерківець. – К.: Паливода А.В.

Закон України «Про оборону України». [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

Івашковський В.В (2010). Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства: монографія. – К.: Паливода А.В.

Івашковський В.В. (2014). Теоретико-методичні засади військово-патріотичного виховання учнів у позакласній роботі. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України. с. 73-76*). Івано-Франківськ: НАІР.

Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді /І. Д. Бех, К.І. Чорна). К., 2014.

Про концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді. *Указ Президента України: Концепція від 25.10.2002 № 948/202* Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948/2002>.

Романишин А.М., Грицевич Т.Л., Гузенко І.М., Капінус О.С., Мацевко Т.М. (2017). *Психологія бою: посібник*. Львів: Видавництво «Астролябія».

Сковира О. & Сковира А. (2019). Військово-патріотичне виховання допризовної молоді та курсантів військового коледжу сержантського складу. *Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хортинг – національний вид спорту України: досвід і перспективи» (28-29 листопада 2018 року)* (с. 99-102). – К.: Паливода А.В.

Сухомлинська О. (2010). Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення. *Шлях освіти*, 2, 10-14

Контрольні питання

1. Що слід розуміти під поняттям «військово-патріотичне виховання»?
2. Що є основною метою військово-патріотичного виховання?
3. Що є методологічною основою військово-патріотичного виховання?
4. Які вчені досліджували проблему військово-патріотичного виховання?
5. На що зорієнтоване військово-патріотичне виховання у сучасних умовах?
6. Яка роль військово-патріотичного виховання у формуванні готовності до військової служби?
7. За якими напрямками здійснюється військово-патріотичне виховання молоді?
8. Які Ви знаєте форми і методи військово-патріотичного виховання молоді?
9. Які завдання військово-патріотичного виховання?
10. Що є основою військово-патріотичного виховання?

2.3. Бойові мистецтва як засіб формування готовності до захисту Вітчизни

Проблема забезпечення виживання людини за наявності загроз її існуванню з боку інших осіб виникла задовго до того, як людина була визнана найбільшою цінністю. Одночасно постала задача знищення ворога. Ці задачі вирішувалися за допомогою бойових мистецтв. За багатовікову історію свого розвитку людство створило велику кількість бойових мистецтв та спортивних єдиноборств різного спрямування та якості. Деякі з них відомі лише вузькому колу фахівців, а інші завдяки голлівудському кінематографу стали загальновідомими. Заняття більшістю з них є корисними для здоров'я, позитивно впливають на розвиток людини як особистості та можуть стати у нагоді у випадку реальної небезпеки. Водночас, наші дослідження переконливо доводять, що бойові мистецтва та спортивні єдиноборства, більшість з яких створені багато років або навіть віків тому, вже не можуть у повній мірі вирішувати завдань забезпечення формування готовності до захисту Вітчизни у сучасних умовах.

Нами були проаналізовані вітчизняні та зарубіжні системи самозахисту: айкідо (Долин, Попов, 1995), активна оборона Семі Франко (Франко, 2002), бойове карате (Самозащита от А до Я, 2006), бойовий гопак (Приступа, Пилат, 1991; Пилат, 1999) боротьба самбо (Харлампиев, 1995), дзюдо (Алехин, 1990; Коблев, Рубанов & Невзоров, 1987; Пархомович, 1993), карате (Трусов, 1996), кікбоксінг (версія WPKA) (Шаповалов Б, Шаповалов В, 2010; Шаповалов Б, Дворецький, 2011) крав мага (Самозащита от А до Я, 2006), рукопашний бій (Кадочников А, Кадочников Ар, 2007; Ознобишин, 2005; Булачек, Флуд, Тьорло, 2000), самозахист без ушкоджень (Rail, 1995), хапкідо (Самозащита от А до Я, 2006) та інші. Для того, щоб аналіз був найбільш повним та об'єктивним, вивчалась спеціальна література (навчальні посібники, правила змагань, програми розвитку спортивних єдиноборств), здійснювався перегляд відеоматеріалів (спортивні поєдинки, навчальні відеофільми), проводилися бесіди з відомими спортсменами, тренерами, спортивними суддями та їх інтерв'ювання. Аналіз дозволив зробити висновок,

що більшість з цих систем (боротьба самбо, дзюдо, кікбоксінг, рукопашний бій та інші) носять спортивний характер і спрямовані на визначення переможця, а не на виживання.

Вітчизняні бойові мистецтва (спас, бойовий гопак, боротьба на поясах), створені на базі бойового потенціалу українського народу, є засобом виховання патріотизму, можуть, як і спортивні єдиноборства, використовуватися у процесі підготовки особи до екстремальних ситуацій, але не мають ознак системи виживання в екстремальних умовах.

У країнах далекосхідного регіону розвиток бойових мистецтв відбувався у сприятливих умовах філософських, релігійних, етичних, медичних та інших доктрин, які панували на Сході. Це визначило велику різноманітність стилів та напрямів рукопашного бою, специфічний шлях їх розвитку та оформлення характерних тільки для них засобів та форм підготовки та засобів ведення бою.

Загальними ознаками бойових мистецтв країн сходу, Китаю, Японії, Кореї, В'єтнаму є:

- спрямованість на перемогу над самим собою, а не над ворогом;

- наявність комплексів формальних вправ (наприклад, ката – в карате), в яких була зашифрована техніка того чи іншого стилю;

- тісний зв'язок бойових мистецтв та оздоровчих систем;

- суворе дотримання ритуалів, характерних для того чи іншого стилю;

- стійкість традиціям школи.

Школа не вмирала разом з Вчителем. Так само, як і даоська секта, з'явившись одного дня, вона продовжувала жити у часі практично нескінченно: двісті, триста, тисячу років без будь-яких суттєвих змін. Вірність заповітам батька-засновника робили практично неможливим модернізацію як самого виду бойового мистецтва, так і окремих його компонентів;

- клановість бойових мистецтв, де інформація передавалась безпосередньо від вчителя до учня з урахуванням рівня підготовленості останнього.

Фундаментальні знання та навички передавались лише тим, кого вважали гідними продовжувати та розвивати традиції школи та стилю.

Отже, східні бойові мистецтва створювалися, переважно, у далекому минулому і мали прикладне значення для завдань самооборони того часу і людей з іншими антропометричними параметрами, ніж ті, що нині проживають на території сучасної України. Зменшують їх прикладну цінність також специфічний одяг (спортивна форма) та перевантаження ритуалами.

Наведене вище зовсім не означає, що технічні дії з арсеналу проаналізованих систем самозахисту не можуть бути ефективними при припиненні нападу, однак їх слід розглядати лише, як окремі елементи системи самозахисту та виживання.

Нами було розглянуто також поліцейські системи самозахисту, перші з яких розроблялися на початку ХХ ст. У 1915 р. у Санкт-Петербурзі виходить книжка В. Лебедева «**Самооборона й арешт**», в якій на ілюстраціях було зображено варіанти здійснення самооборони від злочинців та варіанти здійснення арешту. Прийоми, викладені у посібнику, поділялися на дві групи за сферою їх застосування: 1) до злочинців, які не є небезпечними та 2) до небезпечних злочинців.

З точки зору сьогодення запропоновані прийоми можуть сприйматися обмеженими та навіть наївними, але у той час вони були серйозним інструментом боротьби зі злочинністю.

Описуючи системи самозахисту, неможливо не приділити увагу рукопашному бою. У 30-ті роки Н. Ознобішин наголошував, що мистецтво рукопашного бою містить у собі всі засоби індивідуального самозахисту і нападу, засновані на практичному вивченні та науковому аналізі реального бою та його обстановки.

У 90-х роках минулого сторіччя у США розповсюдження отримали системи самозахисту, створені правоохоронцями. Серед них слід виокремити **Arrest and Control, Defence Without Damage, Defensive and Arrest Tactics (DAAT)**. Зазначені системи самозахисту, створені поліцейськими або для поліцейських наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., на нашу думку, є більш пристосованими до завдань виживання особи в екстремальних умовах, але, будучи розробленими за кордоном,

можуть використовуватися і у вітчизняній педагогічній практиці лише за умов адаптації до національних традицій і законодавства України.

У світі бойових мистецтв склалася чітка прив'язка до країн походження: Японія – карате, Китай – кунг-фу, Корея – тхеквондо. Є тайський, англійський, французький бокс. Хоча, насправді, техніки багато у чому схожі. Здавалося б, що нового можна запропонувати в цьому напрямку, все вже давно вигадано і відпрацьовано?

Однак, із здобуттям Україною незалежності широкому загалу стали відомі українські бойові мистецтва. Вітчизняні бойові мистецтва (спас, бойовий гопак, боротьба на поясах), створені на базі потенціалу українського народу, є засобом виховання патріотизму, фізичних та психічних якостей, можуть, як і спортивні єдиноборства, використовуватися у процесі формування готовності до захисту Вітчизни, але не мають ознак системи виживання в екстремальних умовах.

Окремо слід відмітити український національний вид спорту – хортинг. Хортинг з'явився всього 10 років тому, але за цей час вже встиг стати візитівкою і спортивним брендом України. Спортивне єдиноборство "хортинг" названо на честь місця проведення всіх прадавніх козацьких двобоїв – кола козаків "хорт", в який вони збиралися для виявлення найсильніших. Хортиця – символічне місце для українців, воно асоціюється з оплотом воїнів-козаків, де вони вдосконалювали свої бойові навички для захисту рідного краю. Саме Січ, на думку засновника хортинга Едуарда Анатолійовича Єрьоменка, була місцем народження козацької доблесті і звитяги. Турніри між воїнами проводилися практично постійно і з різних приводів.

Правила козацьких боїв були такими:

- не кусатися;
- не лізти в штани (це значить – не бити в пах);
- не виколювати очі;
- не виламувати пальці;
- не замотувати камені в ганчір'я, яким мотали руки;
- не бити суперника головою об землю.

Система підготовки, виховання характеру козаків у найжорсткіших рукопашних двобоях, в яких дозволялася вся можлива техніка самооборони, і лягла в основу хортингу. Минули століття, світ дещо змінився. Останнім часом все більшої популярності набувають змішані єдиноборства. Одними голими руками чи лише кидками не будеш готовий реагувати на виклики сьогодення. А хортинг як українське національне бойове мистецтво, за задумом засновника, повинен готувати спортсмена до будь-яких, навіть найжорстокіших викликів життя.

9 лютого 2010 року Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту хортинг було внесено до переліку визнаних видів спорту в Україні. В 2011 році хортинг вводиться як варіативна частини у програму фізичної культури для 5-11 класів у загальноосвітні навчальні заклади Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Що ж таке хортинг? Хортинг – повнокontaktне комплексне єдиноборство з універсальним набором ударів та прийомів, максимально наближене до змішаних єдиноборств ММА (Mixed Martial Arts).

У хортингу є три основні удари руками – прямий, збоку і знизу, і немає жодних умовностей, оцінки ступеня дотику чи жодної градації контакту – легкий, середній чи повний. Бал, а значить перемогу в хортингу, приносить лише результативний удар, який наніс видиму шкоду супернику. Робота у партері (на землі) дозволяє достроково завершити поєдинок больовим чи задушливим прийомом. Різноманітні два раунди основного розділу хортингу "Двобій" суттєво відрізняють хортинг від інших бойових мистецтв. У змішаних єдиноборствах всі раунди проводяться за єдиною схемою.

Хортинг прекрасний тим, що в ньому можуть знайти себе як шукачі гострих відчуттів та адреналіну контактного двобою, так і поціновувачі концентрації та майстри акробатики, як хлопці, так і дівчата. Адже крім контактних розділів "Двобій" і "Сутичка" у хортингу також є розділ "Форма" та "Показовий виступ".

Дослідження різноманітних бойових мистецтв дозволяє класифікувати їх у наступні категорії: класичні бойові мистецтва, прикладні (армійські та поліцейські) бойові мистецтва, спортивні єдиноборства. Їх суттєві відмінності показано в табл. 2:

	Мета		Ступінь небезпеки	Нормативне регулювання
	стратегічна	тактична		
Класичні бойові мистецтва	Самовдосконалення людини	Розширення можливостей людини	Життю небезпека не загрожує	Доктрина школи бойового мистецтва
Прикладні армійські бойові мистецтва	Захист держави від зовнішнього нападу	Знищення (захоплення в полон) ворога	Високий	Статути збройних сил
Прикладні поліцейські бойові мистецтва	Протидія злочинності	Контроль поведінки нападника	Високий	Норми міжнародного, кримінального права, закони про правоохоронні органи
Спортивні єдиноборства	Мета: характерна для спорту масовість, наочність, доступність, безпека	Виявлення переможця у спортивних поєдинках	Життю небезпека не загрожує	Правила виду спорту

Табл. 2. Класифікація бойових мистецтв

Системи, які були проаналізовані, дають відповідь на питання, що робити під час відбиття нападу інших осіб, або як готуватися до таких дій, тобто охоплюють період до екстремальної ситуації та під час неї. Однак, з аналізу психологічної літератури можна зробити висновок, що вплив екстремальної ситуації на особу не припиняється із закінченням фізичного контакту з нападниками, наслідком чого є посттравматичний синдром та інші психічні розлади. Тому комплексна система самозахисту, щоб бути ефективною, має давати відповідь на питання, що робити після закінчення екстремальної ситуації для нейтралізації (зменшення) негативного впливу на психіку людини. Саме тому нами була розроблена система поліцейського хортингу, яку розглянемо в одному з наступних розділів.

Література

- Алєхин Ю.В. (1990). *Дзюдо: практическое пособие в рисунках*. М. Коблев Я.К., Рубанов М.Н., Невзоров В.М. (1987) *Борьба дзюдо*. М.: Физкультура и спорт.
- Булачек В.Р., Флуд О.В., Тьорло О.І. (2000). *Рукопашний бій*. Львів.
- Дзю-до (1977). – М.: Физкультура и спорт.
- А.А. Долин А.А., Попов Г. В. (1995). *Кэмпо - традиции воинских искусств*. М.: РИПОЛ.
- Єрмоєнко Е. А. (2014). *Військово-патріотична програма та прикладний хортинг*. Теорія і методика хортингу : зб. наук. праць. Вип.1. – К.: Паливода А.В. с. 10 – 19
- Кадочников А. А., Кадочников Ар. А. (2007). *Русское боевое искусство*. Ростов н/Д: Феникс.
- Ознобишин Н.Н. (2005). *Искусство рукопашного боя*. М.: ФАИР-ПРЕСС.
- Пархомович Г. П. (1993). *Основы классического дзюдо*. Пермь: Урал-Пресс Лтд.
- Пилат В. С. (1999) *Бойовий гопак*. – Львів: Логос.
- Приступа Є. Н. & Пилат В. С. (1991). *Традиції української національної фізичної культури* (частина 1). Львів: Троян.
- Самбо. Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності*. (2001). К.
- Самозащита от А до Я*. (2006). Ростов н/Д: Феникс.
- Трусов О.В. (1996). *Каратэ для мастеров*. К.: Проза.
- Українець Л.М. (1994). *Рукопашний бій*. Житомир: Прес-Форум Лімекс.
- Флоке А. (1998). *Самозащита. Практическое руководство для самостоятельного изучения*. М.: ФАИР-ПРЕСС.
- Франко С. (2002). *Активная самооборона: 1001 секрет уличных единоборств*. М.: Эксмо.
- Харлампиев А.А. (1995). *Система самбо. Боевое искусство*. М.: Советский спорт.
- Хортинг: народжене в Україні, відкрите світу БМ [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1185201744972030&id=699101060248770&__t_n__=K-R
- Чумаков Е.М. (1998). *Сто уроков самбо*. – М.: ФАИР- ПРЕСС.
- Шаповалов Б.Б. (2009). Системи самозахисту працівників правоохоронних органів США. *Наука і правоохорона*, 4, 265 – 271.

Шаповалов Б. Б. (2009). Погляд на історію виникнення та розвиток бойових мистецтв. *Бизнес и безопасность*. 3, 32 – 34.

Шаповалов Б. Б. (2010). Сучасні системи самозахисту. *Бизнес и безопасность*, 3, 38–39.

Шаповалов Б. Б., Дворецький Е. Г. (2011). Кікбоксінг WPKA та спортивна самооборона на межі десятиріч: від спорту до технологій безпеки. *Бизнес и безопасность*, 1, 65 – 67.

Шаповалов Б. Б. (2015). Національні українські бойові мистецтва, як засіб формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях [Електронний ресурс] *Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Національні бойові культури в контексті світової цивілізації. Феномен.; м. Запоріжжя, 13 серпня 2015 р. – Запоріжжя.* (с. 37–42). Режим доступу до ресурсу: <http://spas.zp.ua/wp-content/uploads/2016/06/%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%84%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83.pdf>

Шаповалов Б. Б. (2018). Федерація поліцейського хортингу України та Міжнародна федерація поліцейського хортингу. *Поліцейський центр бойових мистецтв*, 1, 6-7.

Шаповалов Б.Б., Єршоменко Е.А., Нечерда В.Б. (2018). Хортинг – національний вид спорту України. *Поліцейський центр бойових мистецтв*. – 2018. – № 1. – С. 16-17.

Шаповалюк І. (2018). Бойові мистецтва світу. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 199-201). К.: Паливода А.В.

Arrest and Control. Instructor Manual (1997). Los Angeles Police Department.

DiMaggio M. (2002). Immediate Danger Firearm Retention. *The Tactical Edge*, 2, 44.

Rail R. (1995). *Defense Without Damage*. DIANE Publishing Co.

Контрольні питання

1. Які види бойових мистецтв Ви знаєте?
2. Які Ви знаєте українські національні бойові мистецтва?
3. Як можна класифікувати бойові мистецтва?
4. В чому різниця між військовими бойовими мистецтвами та бойовими мистецтвами правоохоронців?
5. Які бойові мистецтва найбільш успішно розвиваються в Україні?

6. Яка роль у підготовці фахівця бойових мистецтв відводиться удосконаленню техніки самозахисту?

7. Яка роль бойових мистецтв у формуванні готовності до захисту Вітчизни?

8. Які навички, здобуті під час занять бойовими мистецтвами, є корисними під час захисту Вітчизни?

9. У чому різниця між бойовими мистецтвами та спортивними єдиноборствами?

10. Охарактеризуйте українські національні бойові мистецтва.

2.4. Дитячо-юнацькі військово-патріотичні та спортивні ігри та їх роль у формування готовності до захисту Вітчизни

Військово-спортивні ігри є дієвим засобом формування готовності до захисту Вітчизни. У педагогічній літературі їх досліджували З. Діхтяренко, Е. Єрьоменко, Т. Тарасова, Б. Шаповалов та інші.

Досліджуючи військово-спортивну гру у формуванні про соціальної поведінки підлітків, Т. Тарасова зазначає, що залучення підлітків до участі у військово-спортивних іграх з метою формування у них якостей про соціальної особистості має свої характерні особливості: виражена військово-прикладна спрямованість знань і дій в грі, необхідних як захиснику Вітчизни, так і громадянину; наявність елементів героїки та бойової романтики; пропаганда здорового способу життя; формування колективу і взаємодопомоги, дотримання дисципліни та безконфліктне вирішення тактичних завдань; перевірка своїх сил та можливостей в ігрових ситуаціях та під час виконання різних вправ (біг, стрибки, метання, орієнтування на місцевості, надання першої допомоги, навички похідного життя, стройові вправи); відчуття дорослості, самостійності, реальна самооцінка, самоствердження; формування справжньої дружби, товариства і взаємної виручки (Тарасова, 2018).

До військово-патріотичних і спортивних ігор, які доцільно застосовувати у процесі формування готовності до захисту Вітчизни, відносяться:

- всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» („Джура”);
- національна дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Хортинг-патріот»;
- національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний поліцейський»;
- національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний миротворець»;
- національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний прикордонник»;
- національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний кінолог»;
- національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний рятувальник»;
- національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний гвардієць»;
- військово-прикладне семиборство;
- військово-спортивна гра «Патріот»;
- всеукраїнська національно-патріотична військово-спортивна гра «Захисник України».

Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» („Джура”) проводиться відповідно до Положення про вказану гру (затверджено наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 687 від 13.06.2012 р. Ця гра є системою формою позакласної роботи з військово-патріотичного та морально-етичного виховання учнівської молоді, важливим засобом формування патріотичної свідомості, спортивно-оздоровчої роботи.

Національні дитячо-юнацькі спортивно-прикладні ігри «Юний поліцейський», «Юний гвардієць», «Юний рятувальник», «Юний кінолог», «Юний миротворець», входять до системи поліцейського хортингу, є уніфікованими та мають яскраво виражений професійно-прикладний характер. Певні етапи, зокрема 2-й («прикладне багатоборство»), 3-й («самозахист»), 5-й («вогнева підготовка»), 6-й («конкурс строю»), 7-й («безпека

дорожнього руху»), 8-й («перша медична допомога постраждалим») можуть бути однаковими для всіх зазначених ігор, а інші мають враховувати особливості оперативно-службової діяльності служб та підрозділів. Уніфікованість ігор дозволяє проведення спільних ігор з можливістю об'єктивного визначення переможців.

Нижче розглянемо особливості однієї із запропонованих ігор. Національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний поліцейський» – це один із різновидів патріотичної гри, у процесі якої застосовується та збагачується життєвий досвід юнаків та дівчат, поглиблюються знання про права людини та правову систему країни, забезпечення безпеки держави, службу у правоохоронних органах та Збройних Силах України, загальну дисципліну, уявлення про навколишній світ, формуються навички безпечної поведінки у різних, в тому числі екстремальних, ситуаціях, формуються необхідні морально-вольові та організаційно-управлінські здібності.

Гра є цілісною системою різноманітних змагань і конкурсів та спрямована на виявлення колективів та учнів, які краще за інших демонструють оволодіння теоретичними знаннями та практичними вміннями і навичками, які необхідні для успішного проходження служби у правоохоронних органах. «Юний поліцейський» – це частина процесу формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів. Таким чином, у цій грі в доступній для дітей та молоді формі відображаються особливості служби в поліції та інших правоохоронних органах, у спрощеному вигляді відпрацьовуються ситуації, пов'язані з діяльністю в екстремальних ситуаціях охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки.

Гра розвиває дух воїна-захисника громадян, Вітчизни, доброту; гідність, порядність, честь, повагу до людей та самоповагу, виховує лицарів сьогодення, які стоять та варті добра, справедливості та Закону. Сама атмосфера гри сприяє дорослішанню, змужнінню, більш серйозному ставленню до себе, свого громадського обов'язку, суспільства.

Національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний поліцейський» проводиться з метою виховання юнаків

та дівчат у душі патріотизму, любові до Батьківщини, підготовки їх до служби в поліції, інших правоохоронних органах, Збройних Силах України, формування навичок дій в екстремальних ситуаціях, укріплення загального фізичного здоров'я, формування в них самодисципліни, психологічного загартування.

Гра “Юний поліцейський” спрямована на комплексне вирішення виховних, оздоровчих, навчальних *завдань*:

1. Виховання дітей, юнаків та дівчат у душі патріотизму, любові до Батьківщини.

2. Підготовка молоді до служби в поліції, інших правоохоронних органах та Збройних Силах України.

3. Формування готовності учасників гри до дій в екстремальних ситуаціях.

4. Формування у юних громадян навичок та вмій, необхідних для захисту Вітчизни, озброєння їх відповідними теоретичними знаннями.

5. Формування в учнів здорового способу життя, укріплення їх здоров'я.

6. Виховання в учнів поваги до Закону, працелюбності, відвертості, самодисципліни, готовності до самовдосконалення.

7. Організація змістовного дозвілля учнівської молоді.

8. Створення умов для спортивного самовдосконалення.

9. Профілактика девіантної поведінки дітей та молоді.

10. Підвищення іміджу правоохоронних органів та збройних сил України.

11. Створення передумов для розвитку партнерських відносин між громадянами та правоохоронними органами.

12. Виявлення найбільш підготовлених колективів та індивідуальних учасників, обмін досвідом.

Учасниками гри є учні загальноосвітніх та професійних навчальних закладів, військових і юридичних ліцеїв віком від 6 до 17 років. З учасників гри – юних поліцейських формуються навчально-тренувальні відділення (7 – 10 юних поліцейських), навчально-тренувальні взводи (3 навчально-тренувальні відділення), навчально-тренувальні підрозділи (3 навчально-тренувальні взводи). Кожна окрема тактична одиниця має свою форму (парадну, повсякденну), прапор, девіз.

Тактичні одиниці формуються за віковою ознакою та поділяються на вікові групи:

- 1-ша молодша вікова група (6 – 7 років);
- 2-га молодша вікова група (8 – 9 років);
- 1-ша середня вікова група (10 – 11 років);
- 2-га середня вікова група (12 – 13 років);
- 1-ша старша вікова група (14 – 15 років);
- 2-га старша вікова група (16 – 17 років).

На чолі кожної окремої тактичної одиниці (відділення, взводу, підрозділу) перебуває координатор – особа, яка досягла 18 років, має педагогічну освіту або досвід правоохоронної (військової) діяльності не менш, ніж 5 років. Координатор організує проведення занять з юними поліцейськими, забезпечує здоровий моральний клімат у колективі та бере участь у суддівстві.

У кожній тактичній одиниці з числа найбільш підготовлених і авторитетних юних поліцейських призначається командир, а в підрозділах, крім командира – заступник (заступники) командира. Командир керує юними поліцейськими під час конкурсу строю, визначає послідовність виконання вправ, доводить до юних поліцейських необхідну інформацію, від імені колективу звертається з клопотаннями до керівників гри.

Зміст змагань.

1-й етап гри – «Верховенство права». Учасники демонструють знання Конституції України, норм кримінального, адміністративного права відповідно до вікових груп. Учасники гри 2-старшої вікової групи демонструють знання окремих положень Закону України «Про Національну поліцію».

2-й етап гри – «Прикладне багатоборство». Виконання комплексної силової вправи, біг на короткі та довгі дистанції, човниковий біг, підтягування.

3-й етап гри – «Самозахист». Участь у змаганнях з поліцейського хортингу – поліцейський самозахист.

4-й етап гри – «Знання зброї». Учасники демонструють знання матеріальної частини вогнепальної зброї, яка знаходиться на озброєнні підрозділів поліції та правил застосування сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї працівниками поліції

відповідно до вимог Закону України «Про Національну поліцію».

5-й етап гри – «Вогнева підготовка». Учасники демонструють розбирання та збирання вогнепальної зброї, яка знаходиться на озброєнні підрозділів поліції, навички стрільби з пневматичної гвинтівки.

6-й етап гри – «Конкурс строю». Підрозділ (взвод, відділення) демонструє стройові навички: шиккування, перешикування, повороти на місці та в русі, проходження стройовим маршем.

7-й етап гри – «Безпека дорожнього руху». Учасники демонструють знання ПДР для пішоходів та пасажирів, велосипедистів, вимоги дорожніх знаків, жестів регулювальника, сигналів світлофору, правила проїзду перехрестя.

8-й етап гри – «Перша медична допомога постраждалим». Учасники демонструють знання правил надання долікарської допомоги при травмах та пораненнях та демонструють відповідні навички.

9-й етап гри – «Тактична підготовка». Учасники демонструють знання загальних тактичних принципів та алгоритмів дій в екстремальних ситуаціях (при пожежі, аварії, землетрусі, повені тощо).

10-й етап гри – «Основи поліцейської діяльності». Юні поліцейські заздалегідь готують реферати, де висвітлюють права і обов'язки поліції, систему правоохоронних органів, діяльність поліції в Україні та інших країнах.

Після проведення всіх 10 етапів оголошуються результати, підводяться підсумки, нагороджуються переможці гри «Юний поліцейський» в індивідуальному заліку та серед навчальних відділень, взводів, підрозділів.

Як бачимо, більшість військово-спортивних ігор є за своєю суттю багатоборствами. Тож до них можна віднести проведення змагань з військово-прикладного семиборства. Всеукраїнська Асоціація військових (військово-морських) ліцеїв та військових ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою і Всеукраїнська асоціація «Кадетська співдружність» мають багаторічний досвід організації та проведення Всеукраїнської спартакіади із зазначеного виду спорту серед вихованців військових (військово-морських) ліцеїв та військових ліцеїв з посиленою військово-

фізичною підготовкою. До програми змагань входять біг на 100 метрів, підтягування на перекладині, подолання смуги перешкод, стрільба з малокаліберної гвинтівки, метання гранати Ф-1, біг на 3000 метрів, плавання на 50 метрів.

Література

Буданов Д. (2015). Дослідження Національної дитячо-юнацької військово-спортивної гри «Хортинг-Патріот» як форми фізичного та патріотичного виховання. Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць. Випуск 4 (с. 7-16).

Єрмоєнко Е. (2015). Національна дитячо-юнацька військово-спортивна гра «Хортинг-патріот» як форма національно-патріотичного та фізичного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів України. Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць. Випуск 4 (с. 163-185).

Тарасова Т.В. (2018). Військово-спортивна гра у формуванні про-соціальної поведінки підлітків. Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”. – К.: Паливода А. В., 92-96.

Шаповалов Б. Б. (2018). Національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна гра «Юний поліцейський» та її роль у процесі формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях Особистість у просторі виховних інновацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2018 рік. – Івано-Франківськ: НАІР, 2018. – С. 405 – 410.

Контрольні питання

1. Що слід розуміти під поняттям «дитячо-юнацькі військово-патріотичні ігри»?
2. Що є основною метою військово-патріотичних ігор?
3. Що є методологічною основою військово-патріотичних ігор?
4. Які військово-патріотичні ігри Ви знаєте?
5. На що спрямовані військово-патріотичні ігри?
6. Хто є учасниками військово-патріотичних ігор?
7. Чи є дитячо-юнацькі військово-патріотичні ігри багатоборствами?

8. У чому полягає зміст дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Юний поліцейський»?

9. Скільки етапів включає в себе дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Юний поліцейський»?

10. Які особливості дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Хортинг-патріот»?

2.5. Поліцейський хортинг як сучасні педагогічні технології формування готовності до захисту Вітчизни

Усвідомлюючи завдання, що постали перед правоохоронними органами та суспільством в цілому, фахівці Поліцейського центру бойових мистецтв «Закон і порядок» та низки інших неурядових організацій поліцейської спрямованості поставили перед собою завдання створити сучасне бойове мистецтво, яке б у комплексі вирішувало завдання підготовки до виживання в екстремальних умовах та забезпечувало ефективність виконання завдань, що стоять перед військовими, правоохоронцями, рятувальниками, представниками громадськості як в типових, так і в екстремальних умовах. Як вже було зазначено раніше, захист Вітчизни відбувається в екстремальних ситуаціях, отже розробки сприяли б удосконаленню процесу формування готовності до такої діяльності.

Із самого початку було зрозуміло, що таке бойове мистецтво повинно базуватися на бойовому досвіді попередніх поколінь українців, вітчизняних традиціях виховання воїнів, світогляді наших співвітчизників. Правильність такого підходу підтвердилась пізніше, коли було взято курс на підготовку українських поліцейських закордонними інструкторами. Методики, за якими вони проводили навчання, що були неодноразово успішно використані у багатьох країнах, не завжди спрацьовували в наших умовах, коли застосовувалися без урахування національних особливостей. Враховуючи, що військові традиції козацтва, центром, якого був острів Хортиця, загальновідомі і не потребують додаткової аргументації, прийнято рішення, що правиль-

но буде назвати нове бойове мистецтво «поліцейський хортинг» (козацьке за суттю, поліцейське за спрямованістю).

У процесі роботи над створенням поліцейського хортингу були вивчені посібники, навчальні програми, відеоматеріали змагань та тренувального процесу значної кількості бойових мистецтв та спортивних єдиноборств. Було проаналізовано організацію навчального процесу військових, правоохоронців, рятувальників різних країн світу. Значну роль у створенні поліцейського хортингу зіграв особистий багаторічний досвід служби автора у рятувальних, правоохоронних, миротворчих підрозділах, а також 40-річний стаж його занять бойовими мистецтвами.

Незважаючи на те, що датою остаточного юридичного оформлення поліцейського хортингу є 25 березня 2015 року, йому присвячені численні розвідки С. Горової, З. Діхтяренко, В. Єрьоменко, Е. Єрьоменка, А. Козленка, К. Лопушанської, Р. Луценка, М. Льова, О. Нагибіної, В. Нечерди, В. Овсянникової, Ю. Радченка, І. Рогози, К. Тищенко, М. Хасанова, В. Хоменка, Б. Шаповалова, В. Шибута та інших.

Поліцейський хортинг створений з урахуванням потреб правоохоронної діяльності та є важливою складовою військово-патріотичного виховання молоді і засобом формування готовності людини до поведінки в екстремальних ситуаціях шляхом залучення військових, правоохоронців, рятувальників та інших груп населення до тренувальної та змагальної діяльності. Завданнями поліцейського хортингу є пропаганда здорового способу життя, розвиток фізичних, морально-вольових, інтелектуальних здібностей, технічна, тактична та психологічна підготовка працівників поліції та інших правоохоронних органів. Універсальність поліцейського хортингу полягає у тому, що військові, працівники правоохоронних органів та рятувальники спільно реагують на загрози найвищим цінностям України. В умовах збройної агресії та миротворчих місій на військових покладаються обов'язки, характерні для поліцейської діяльності, зокрема, несення служби на блокпостах, патрулювання районів зі складною оперативною обстановкою, супроводження конвоїв, проведення обшуків тощо.

Поняття поліцейського хортингу є динамічним і змінюється відповідно до його розвитку, умов життя, тенденцій (негативних чи позитивних) криміногенної обстановки тощо. На теперішній час поліцейський хортинг визначається як психолого-педагогічна система, яка складається з таких компонентів:

- професійно-прикладний вид спорту правоохоронців;
- бойове мистецтво, психолого-педагогічні технології професійної підготовки працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, працівників рятувальних служб та персоналу охорони;
- психолого-педагогічні технології формування готовності громадян до дій в екстремальних ситуаціях;
- оздоровчі та реабілітаційні технології (Рис. 1).

Слід зауважити, що кожна із складових системи теж складається з певних елементів, і чіткого розподілення між ними провести неможливо. Так, на практиці доведено, що залучення працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, працівників рятувальних служб та персоналу охорони до спортивних змагань підвищує ефективність їх професійної підготовки. Заняття поліцейським хортингом як видом спорту сприяє реабілітації осіб, що перебували в екстремальних ситуаціях, зокрема, учасників бойових дій, воїнів АТО та ООС.

Загальним для усіх складових системи поліцейського хортингу є техніка самозахисту від фізичного нападу як незброєного, так і озброєного. Техніка самозахисту дозволяє зберегти найвищу цінність в Україні – життя людини. Без цієї умови здійснення заходів із захисту Вітчизни не є можливим.

У більш широкому розумінні, **поліцейський хортинг можна визначити як синергетичну сукупність прийомів, методів, засобів, знань, навичок та умінь, спрямованих на виживання особистості в типових та екстремальних ситуаціях, пов'язаних з необхідністю захисту загальнолюдських цінностей.**

Поліцейський хортинг є **Українським національним професійно-прикладним спортом**, в якому акумульовано бойові традиції українського народу і напрацювання в галузі національного бойового мистецтва «хортинг» та імplementовано сучасні передові технології самозахисту. Поліцейський хортинг є

системою окремих розділів спортивних єдиноборств, притаманних лише цьому виду спорту, що надає йому характеру яскравої індивідуальності та неповторності.

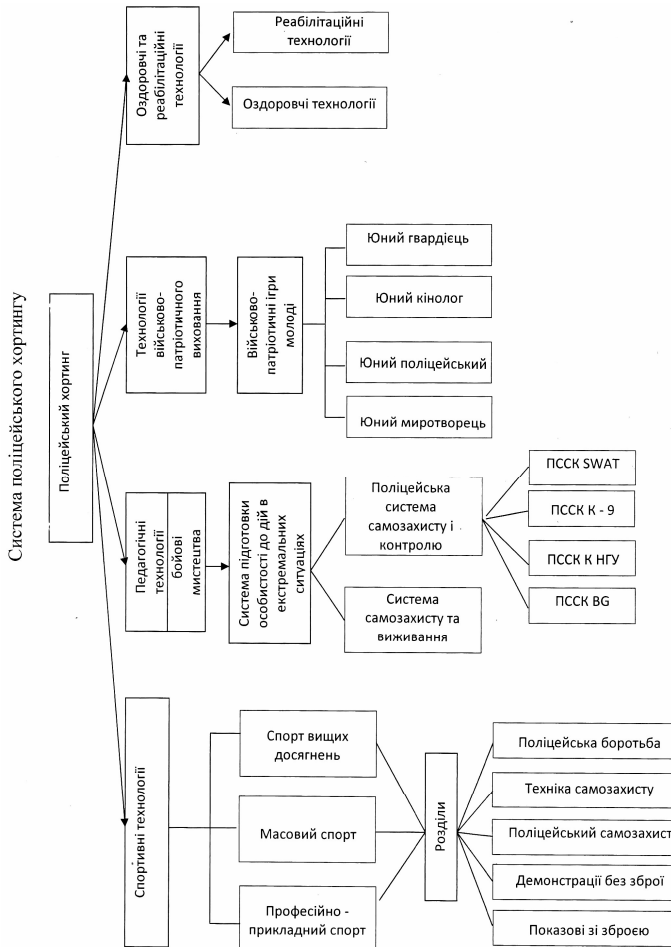

Рис. 1. Система поліцейського хортингу

Правила змагань з поліцейського хортингу розроблені на основі досвіду проведення змагань з різних видів єдиноборств, аналізу правоохоронної діяльності та розраховані на спортсме-

нів різного віку і статі. У правилах виписані загальні положення та детально регламентовано проведення змагань з п'яти розділів поліцейського хортингу: техніка самозахисту; поліцейський самозахист; показові виступи без зброї; показові виступи зі зброєю; поліцейська боротьба.

Розділ «*Техніка самозахисту*» (англійською мовою – Self-defense Technick) – це командні змагання серед спортивних пар, зміст яких полягає у виявленні спортсменів, технічна підготовка яких є найбільш якісною. Техніка має бути позбавленою складних рухів та дозволяти спортсмену поставити агресивну поведінку нападника під контроль. Для участі у змаганнях обираються саме пари тому, що більшість практичних завдань виконуються парними нарядами поліції. Напарники повинні відчувати один одного, працювати як єдине ціле, чому сприяють командні виступи на змаганнях з поліцейського хортингу.

В розділі «*Поліцейський самозахист*» (англійською мовою – Police Self-Defense) оцінюється ефективність реагування на раптовий напад. Спортсмен, дії якого оцінюються, не знає, яким саме чином буде здійснено на нього напад (завдання відомо лише особі, яка буде такий напад імітувати). Перед початком нападу спортсмени стоять спиною один до одного на визначеній відстані і повертаються один до одного обличчям за командою рефері «прийом». Звісно, якість техніки самозахисту буде нижчою, ніж при демонстрації відбиття заздалегідь обговореного нападу, але такі дії є більш реалістичними.

На відміну від розділу «Техніка самозахисту», де перемога здобувається простими та практичними рухами, в розділі «*Показові виступи без зброї*» (англійською мовою – Self-defense Demonstration) найбільш високі оцінки отримують спортсмени, які демонструють амплітудні технічні дії самозахисту. Цей розділ є найбільш сприятливим для занять наймолодших вікових груп. Подальше спортивне вдосконалення спортсменів може йти у двох напрямках: перший – подальше ускладнення техніки і виступ в даному розділі, або навпаки, спрощення – і виступи в перших двох розділах. Окрім того, можна, застосовуючи спеціальні засоби і зброю, освоювати розділ «*Показові виступи зі зброєю*».

У розділі «*Показові виступи зі зброєю*» (англійською мовою – *Weapons*) перемога присуджується за майстерне володіння спеціальними засобами, макетами зброї, а саме: палицею, тонфою, пістолетом, помповою рушницею (без виконання пострілів).

Розділ «*Поліцейська боротьба*» (англійською мовою – *Police Wrestling*) створений у результаті аналізу різноманітних видів спортивних єдиноборств та бойових мистецтв. Основою поліцейської боротьби є техніка хортингу, збагачена модифікованими елементами різних видів бойових мистецтв та спортивних єдиноборств: боротьби самбо, бойового самбо, дзюдо, джиу-джитсу, рукопашного бою, бойового спасу, кікбоксінгу тощо. В першу чергу, це кидкова техніка, техніка затримання та конвоювання, удари руками та ногами. Специфікою цього розділу є те, що чиста перемога присуджується не лише за вдало проведені удари, кидки, больові прийоми. Її здобуде також спортсмен, який підняв опонента з партеру у стійку, утримуючи його у контрольованому положенні (положенні конвоювання).

Бойове мистецтво «Поліцейський хортинг» представлено у вигляді комплексу психолого-педагогічних технологій професійної підготовки працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, працівників рятувальних служб та персоналу охорони поліцейського хортингу, які можна розглядати як самостійні види бойових мистецтв, вони складаються з:

- системи підготовки людини до екстремальних ситуацій;
- системи самозахисту та виживання (ССВ);
- поліцейської системи самозахисту і контролю (ПССК).

Система підготовки людини до екстремальних ситуацій була розроблена, виходячи з потреб практики у 2009 – 2013 роках (модернізована у 2015 р.). Зазначена система є засобом забезпечення виживання, який реалізується у часовий проміжок до початку травмуючої події і має форму накопичення опосередкованого досвіду діяльності. Мета системи – формування готовності до фізичного, психічного та правового виживання особи під час безпосереднього впливу на неї небезпечних чинників екстремальних ситуацій.

Окремі елементи системи розроблялися і протягом 1990-2015 років впроваджувалися в діяльність різноманітних підроз-

ділів правоохоронних органів України та інших країн (в тому числі і під час діяльності в умовах бойових дій), а також спортивних федерацій, клубів і секцій зі спортивних єдиноборств. Забезпечення стовідсоткового виживання особового складу підпорядкованих автору підрозділів спеціального та особливого призначення в умовах військового конфлікту в Боснії-Герцеговині (1999-2000) та Косово (2001-2002) та підготовка за короткий проміжок часу чемпіонів і призерів чемпіонатів України, Європи та світу з боротьби самбо, кікбоксінгу WPKA, кікбоксінгу ISKA, самозахисту, спасу, хортингу стали свідченням високої ефективності запропонованих елементів системи.

Подальшим розвитком Системи підготовки до екстремальних ситуацій стало створення **Системи самозахисту та виживання (ССВ)** та **Поліцейської системи самозахисту та контролю (ПССК)**.

Система підготовки людини до екстремальних ситуацій визначає засоби забезпечення безпеки до травмуючої події, тобто в період підготовки, а дві інші системи як до, так і під час та навіть після травмуючої події. Зазначені системи мають єдину структуру, але й свою специфіку. ССВ, яка призначена для цивільних осіб, виходить з прав, наданих громадянам для припинення фізичного нападу, сформульованих у нормах кримінального права щодо необхідної оборони, затримання особи, що вчинила злочин, крайньої необхідності. Тактичні принципи, закріплені в цих нормах, не перестають бути тактичними та визначають тактику, психологію поведінки в умовах нападу. ПССК, на відміну від ССВ, базується не лише на зазначених правових нормах, але й на вимогах Законів України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію» в частині застосування фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї. Також враховано специфіку використання спеціальних засобів, вогнепальної зброї при здійсненні оперативно-службової діяльності.

ССВ та ПССК є гнучкими системами, які постійно оновлюються, зважаючи на розробку новітніх форм, методів і засобів боротьби зі злочинністю, прийняття нових правових норм тощо.

На сьогоднішній день структура ССВ та ПССК може бути відображена у такому вигляді (табл. 3):

Небезпека	вид виживання	Засоби виживання		
		до екстремальної ситуації	під час екстремальної ситуації	після екстремальної ситуації
Загибель, поранення	Фізичне	комплексна підготовка	реалізація знань та навичок	лікування, реабілітація
Бойова психічна травма (БПТ), посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)	Психічне	інформування про екстремальну ситуацію	дії в оптимальному бойовому стані	Психологічне розвантаження
Несправедливе притягнення до відповідальності	Правове	вивчення правових норм	дії в межах правових норм	захист своїх прав під час службової перевірки, розслідування

Табл. 3. Структура ССВ та ПССК

Засобами забезпечення фізичного виживання визначено: комплексну підготовку, реалізацію знань, навичок та вмій, а також лікування (якщо потрібно) та реабілітацію. Засобами забезпечення психічного виживання є: інформування про суть та характеристики екстремальних ситуацій; дії в оптимальному бойовому стані та психологічна реабілітація. Засобами забезпечення правового виживання, на нашу думку, слід вважати: вивчення правових норм, дії в межах правових норм, захист своїх прав під час перевірок, розслідування, судового розгляду.

Система підготовки людини до екстремальних ситуацій, яка була взята за основу при розробці ССВ та ПССК, є сукупністю наступних конструктів: комплексна підготовка; інформування про суть та характеристики екстремальних ситуацій; вивчення правових норм. Кожен з цих конструктів є засобом забезпечення фізичного, психічного та правового виживання відповідно.

Комплексна підготовка до фізичного виживання складається з таких компонентів: фізична підготовка, технічна підготовка, тактична підготовка, стратегічна підготовка, психологічна підготовка, філософська підготовка.

Фізична підготовка до поведінки в екстремальних ситуаціях, сутність якої полягає у розвитку фізичних якостей (швидкості, сили, витривалості, гнучкості, спритності) здійснюється на уроках з предмета «Фізична культура», під час занять у спортивних секціях, дитячо-юнацьких школах, федераціях з видів спорту.

Технічна підготовка є сукупністю таких складових: техніка самозахисту та контролю нападника; навички володіння технічними засобами забезпечення виживання та зброєю; первинна медична підготовка (тактична медицина).

Тактичну підготовку слід розглядати як педагогічний процес, спрямований на озброєння особи тактичними принципами, алгоритмами поведінки за тих чи інших конкретних обставин. Серед загальних тактичних принципів, які необхідно засвоїти: дотримання принципів використання укриття, оцінки співвідношення сил та засобів сторін, виклику та очікування підтримки відповідних служб та підрозділів. Зважаючи на те, що вибір лінії поведінки в екстремальних ситуаціях повинен виходити з правових норм, до цього напрямку слід віднести правову підготовку, яка полягає у вивченні вимог закону, напрацюванні моделей правомірної поведінки в екстремальних умовах та захисту своїх прав під час проведення слідства та в суді.

У процесі *стратегічної* підготовки напрацьовуються навички передбачення розвитку подій в умовах нападу правопорушників, збройного міждержавного конфлікту, техногенних катастроф та природних катаклізмів; вміння планувати особисту підготовку до протидії правопорушникам протягом значного періоду часу (тренування, навчання, проходження курсів, підтримання здоров'я на належному рівні, укріплення житла, придбання засобів захисту тощо).

Результатом *психологічної* підготовки має бути знання характеристик психологічних станів, характерних для екстремальних ситуацій (стрес, афект, фрустрація тощо), набуті навички нейтралізації негативного впливу психологічних станів, характерних для екстремальних ситуацій. Окрім того, під час психологічної підготовки слід приділяти увагу розвитку уявлення, мислення, пам'яті, уваги, вмінню логічно висловлювати думки та викладати матеріал письмово. Така робота має бути спрямо-

вана на створення психологічного ресурсу, який дозволить особі діяти в екстремальних умовах як у знайомому звичайному середовищі, швидко ідентифікувати події, які відбуваються, ідентифікувати загрози, своєчасно та адекватно реагувати на них, зберігати необхідний рівень боєздатності і активності при дії травмуючих факторів та запобігати і нейтралізувати вплив посттравматичного синдрому.

Філософська підготовка, якій останнім часом не приділяється належної уваги як у спортивній, так і в професійній підготовці, є не менш важливою частиною підготовки старшокласників до поведінки в екстремальних умовах. У результаті учень має знати погляди філософів щодо життя та смерті, часу та простору; знати філософські категорії добра та зла; знати філософію воїна, розуміти обов'язок захищати Батьківщину від небезпеки.

Основною формою підготовки до психічного виживання в екстремальних ситуаціях є інформування про природу і суть екстремальних ситуацій та процеси, що відбуваються в організмі людини за таких умов (такі заходи підвищують толерантність особи до стресу). Інформування є систематичне поширення інформації з метою формування у певних категорій осіб розуміння суті екстремальних ситуацій, закономірностей функціонування людської психіки та поведінки людей в екстремальних умовах, знання шляхів і способів управління можливостями власної психіки і надання психологічної допомоги тим, хто її потребує.

Аналіз спеціальної літератури та наш бойовий досвід свідчить, що у багатьох випадках просте знання тих психологічних явищ, з якими може зіткнутися людина в екстремальних ситуаціях, дозволяє їй психологічно підготуватися до зустрічі з небезпечними подіями. Ознайомлення людей з можливими реакціями на стрес-фактори виконує функцію своєрідного «щеплення», що діє за принципом «попереджений – захищений». Попереднє ознайомлення з реальними подіями в екстремальних ситуаціях у сенсі необхідних дій та психічних переживань є, по суті, попереднім накопиченням досвіду діяльності в екстремальних ситуаціях, а отже і раціональною

роботою зі шкідливим впливом сильних переживань на психіку при почуттях тривоги і страху.

Для того, щоб психологічно підготувати воїнів до бойової обстановки, треба чесно, відверто, правдиво й діловито ознайомити з їхньою майбутньою діяльністю та відповідними обставинами. Вони повинні добре з'ясувати, що війна – не урочиста прогулянка, а безперервний тягар похідної, сторожової служби, а також труднощі, недостачі, хвороби і втрати (Романишин, Грицевич, Гузенко, Капінус, Мацевко, 2017).

У спеціальній літературі зазначається, що при виконанні своїх службових обов'язків військовослужбовці наражаються на небезпеку отримання не тільки фізичної, а й психічної травми. Особливо потужні передумови для формування психічного травмування у військовослужбовців виникають в умовах ведення бойових дій. Необхідність вижити в обстановці смертей і руйнування, негативні враження, морально-психологічна невідповідність, страх не впоратися з обов'язками, почуття провини перед загиблими, невизначеність і дефіцит інформації, порушення режимів сну, відпочинку та харчування, хвороби, травми і поранення, відсутність у колишньому досвіді запасу можливих відповідних реакцій є основними факторами впливу на психіку військовослужбовців у сучасній війні. При веденні бойових дій у 75% військовослужбовців можуть розвиватися короткочасні психологічні стресові реакції, які супроводжуються частковою або повною втратою працездатності (Кізло, Троценко & Купрієнко, 2016).

Наведене у повній мірі відноситься і до діяльності правоохоронців, рятувальників, фахівців медицини катастроф. Саме тому майбутні захисники Вітчизни мають бути озброєні знаннями про екстремальні ситуації, їх особливостями та класифікацією, а також із стрес-факторами, серед яких найнебезпечнішим є стрес.

Стрес – це повторювані форми реакції організму на події, що дратують, які порушують його рівновагу і випробують або перевершують його можливості з цим впоратися. Події, що дратують, включають різноманітні зовнішні та внутрішні умови, що узагальнено називаються стресорами. Стресор – подія, що дратує, яка примушує організм реагувати якимось чином. Відгук

людини на необхідність реагувати складається з сполучення різноманітних змін, що відбуваються на декількох рівнях, включаючи фізіологічний, поведінковий, емоційний та когнітивний (Герриг, Зимбардо, 2004).

Стрес є станом дестабілізуючим, передпаталогічним, що обмежує функціональні резерви організму, збільшує ризик дезінтеграції психічної діяльності та стійких соматовегетативних дизфункцій (Кізло, Троценко & Купрієнко, 2016).

Для корекції психоемоційного стану та підвищення психологічної готовності військовослужбовців до бойових умов у сучасній психологічній практиці використовується емоційно-вольова саморегуляція (ЕВС) – система психологічних прийомів, що реалізується з метою підвищення емоційно-бойової стійкості в напружених і небезпечних ситуаціях у ході бойових дій. Серед найбільш розповсюджених методів і прийомів ЕВС наступні: аутогенне тренування, ідеомоторне тренування, ментальний імаготренінг, уявна репетиція, метод гіпнозу, ментальний відео-тренінг, макетне моделювання тощо (Радзіковський, 2016).

Підготовка до правового виживання здійснюється шляхом вивчення правових норм, що регламентують діяльність в екстремальних умовах. У першу чергу, це норми кримінального права, які визначають параметри діяльності в стані необхідної оборони, крайньої необхідності, при затриманні особи, яка вчинила злочин.

Формою впровадження поліцейського хортингу в педагогічний процес формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни може бути введення до навчальної програми у старших класах загальноосвітніх шкіл спеціального курсу «Основи виживання в екстремальних ситуаціях», який складається з теоретичних та практичних занять, що дозволяють підготувати учнів до ефективної поведінки в різноманітних, у тому числі і критичних ситуаціях. Зважаючи на те, що останнім часом зросла агресивність та жорстокість злочинців, практичні заняття у своїй більшості слід присвячувати підготовці до протидії нападу озброєного/неозброєного правопорушника. Зазначений напад може відбуватися як на передовій (ДРГ супротивника), так і в будь-якому іншому місці (наприклад, у практичній діяльності

працівників правоохоронних органів із захисту Вітчизни у боротьбі зі злочинністю). Такий підхід є правильним, зважаючи також на інші обставини. Так, у шкільній програмі відсутня навчальна дисципліна, яка спрямована на підготовку до ефективної поведінки в умовах фізичного протистояння правопорушникам, а такі навички необхідні у житті будь-якої людини. До того ж заняття самозахистом є ефективним засобом виховання вольових якостей, необхідних для діяльності у складних та екстремальних умовах.

Технологіями **військово-патріотичного виховання** поліцейського хортингу є національні дитячо-юнацькі спортивно-патріотичні ігри «Юний поліцейський», «Юний миротворець», «Юний прикордонник», «Юний кінолог», «Юний рятівник», «Юний гвардієць».

Література

- Герриг Р., Зимбардо Ф. (2004). *Психологія и жизнь*. СПб.: Питер
- Горова С. (2018) Поліцейський хортинг, як різновид бойового мистецтва в Україні. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: "Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива"*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 69-71). К.: Паливода А.В.
- Кізло Л. М., Троценко О. Я. & Купрієнко О.В. (2016). Психотравматизація військовослужбовців та методи корекції психічних розладів. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третьої Всеукр. наук.-практ. конф. 22-23 вересня (с. 262-263)*. Одеса, Військова академія.
- Радзіковський С.А. (2016). Застосування прийомів саморегуляції психоемоційних станів військовослужбовців на полі бою. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третьої Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса, 22-23 вересня (с. 304-305)*. Одеса, Військова академія.
- Романишин А. М., Грицевич Т. Л., Гузенко І. М., Капінус О. С., Мацевко Т. М. (2017). *Психологія бою: посібник*. Львів: Видавництво «Астролябія».
- Шаповалов Б. Б., Хасанов М. Х. (2015а). Застосування розділу «Поліцейська боротьба» у формуванні готовності молоді до поведінки в екстремальних ситуаціях. *Матеріали науково-практичного семінару, присвяченого першому чемпіонату України з поліцейського хортингу, Київ, (с. 94–96)*. К.: Паливода А.В.

Шаповалов Б. Б. (2018b). Передумови створення поліцейського хортингу та динаміка розвитку цього виду спорту у 2015 – 2017 роках. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 67-69)*. К.: Паливода А.В.

Шаповалов Б. Б. (2017с). Поліцейському хортингу – 2 роки. *Бизнес и безопасность*, 2, 46-48.

Шаповалов Б. Б. (2017d). Поліцейський хортинг: продовження історії. *Бизнес и безопасность*, 4, 40-41.

Шаповалов Б. Б. (2015b). Поліцейський хортинг – сучасний національний професійно-прикладний вид спорту. *Матеріали науково-практичного семінару, присвяченого першому чемпіонату України з поліцейського хортингу, Київ, (с. 89–91)*. К.: Паливода А.В.

Шаповалов Б. Б. (2015 с). Поліцейський хортинг як вид спорту та система формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях. *Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць*, 3, 124-129.

Шаповалов Б. Б. (2017е). Роль та місце поліцейського хортингу в процесі формування готовності школярів до дій в екстремальних умовах. *Фізичне виховання в рідній школі*, 4, 38-41.

Шаповалов Б. Б. (2015е). Система самозахисту та виживання як засіб формування готовності старшокласників до поведінки в екстремальних ситуаціях. *Науковий вісник Мукачівського державного університету: Педагогіка та психологія*, 2, 140-144.

Шаповалов Б. Б. (2016b). Сучасні педагогічні технології формування готовності поліцейських до дій в екстремальних ситуаціях. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. V Міжнар. наук. практ. конф., м. Харків, 18 листоп. (с. 389-391)*. Харків. Нац. ун-т внутр. справ.

Шаповалов Б. Б. (2015f). Сучасні технології формування готовності старшокласників до поведінки в екстремальних умовах. *Проблеми освіти: наук.-метод. зб.*, 83, 18-21.

Шаповалов Б. Б., Нечерда В. Б. (2017f). Теоретичні та методичні засади формування готовності підлітків уразливих категорій до дій в екстремальних ситуаціях. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2 (21), 89-103.

Шибут В. (2018). Поліцейський хортинг, як альтернативний засіб підготовки оперативних підрозділів національної поліції України. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в*

світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 69-71). К.: Паливода А.В.

Контрольні питання

1. Дайте визначення поліцейського хортингу.
2. У чому суть системи поліцейського хортингу?
3. Охарактеризуйте бойове мистецтво «поліцейський хортинг».
4. Які розділи входять до виду спорту «поліцейський хортинг»?
5. Для яких категорій громадян призначена Система самозахисту і виживання?
6. У чому відмінність поліцейського хортингу від інших педагогічних систем формування готовності до захисту Вітчизни?
7. Чи є складовою поліцейського хортингу оздоровчі та реабілітаційні технології?
8. Чи входять до системи поліцейського хортингу дитячо-юнацькі військово-патріотичні ігри?
9. У чому особливість дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Юний поліцейський»?
10. Який вид спорту є базовим для поліцейського хортингу?

ВИСНОВКИ

1. Визначення та уточнення основних понять та розуміння суті діяльності із захисту Вітчизни є необхідною умовою ефективності формування готовності до такої діяльності.

2. **Захист Вітчизни** – це цілеспрямована системна діяльність особи (колективу, державного органу, громадської організації, суспільства в цілому, держави), спрямована на нейтралізацію загроз найвищої соціальної цінності в Україні – людині, її життю і здоров'ю, честі і гідності, недоторканності і безпеці, а також територіальній цілісності і незалежності держави.

Об'єктами діяльності із захисту Вітчизни є найвищі цінності в державі. Як уже зазначалося вище, такими об'єктами відповідно до міжнародного та вітчизняного законодавства є: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, а також територіальна цілісність і незалежність держави.

Суб'єктами діяльності із захисту Вітчизни є держава, державні органи, Збройні сили, правоохоронні органи, рятувальні служби, міжнародні інституції, громадські організації, окремі громадяни.

Об'єктивна сторона діяльності із захисту Вітчизни – це обставини, в яких відбувається усунення (нейтралізація) загроз для цінностей держави: час, місце, форми, способи тощо. Формами здійснення захисту Вітчизни є службово-бойова діяльність (СБД), оперативно-службова діяльність, аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи.

Суб'єктивна сторона діяльності із захисту Вітчизни – це відношення представників держави, військовослужбовців Збройних сил, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби, працівників правоохоронних органів та рятувальних служб, членів громадських організацій та окремих громадян до усунення (нейтралізації) загроз для цінностей держави. Захист Вітчизни у всіх випадках здійснюється свідомо.

3. Для більш якісної роботи з формування готовності у старшокласників до захисту Вітчизни необхідно чітко розуміти значення деяких термінів, пов'язаних з такою діяльністю, а саме: «безпека», «загроза», «захист». Термін «**безпека**» важко

піддається визначенню у конкретному й однозначному формулюванні. **Загрози** національній безпеці України визначаються як явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України. Поняття «захист» може мати наступні значення:

- дія за значенням захищати, захистити, захищатися, захиститися;
- охорона, підтримка, заступництво;
- сукупність правових, економічних, організаційних та технічних заходів, що мають на меті запобігти порушенням прав будь-кого;
- місце, притулок, де можна захиститися, заховатися від чого-небудь; укриття. Наприклад, укриття робітників під час аварії;
- захід, пристрій, спосіб для забезпечення роботи, нормального функціонування, запобігання збоїв, завод і т. ін.;
- у системах оброблення інформації – засіб обмеження доступу до використання всієї обчислювальної системи чи її частини.

4. **Захист Вітчизни** (службово-бойова діяльність, оперативно-службова діяльність, аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи) майже завжди відбувається в умовах небезпеки для життя та здоров'я громадян, впливу на людину стрес-факторів, характерних для **екстремальних ситуацій**. Незважаючи на значну кількість публікацій з проблеми екстремальних ситуацій, єдиного погляду на те, що саме слід розуміти під цим терміном, немає. Ми виходимо з того, що ситуація – це система зовнішніх стосовно суб'єкта умов, що спонукають і опосередковують його активність та визначаємо екстремальну ситуацію як нетипову ситуацію з несприятливим станом умов діяльності, наявністю небезпеки для життя та (або) здоров'я, які потребують задіяння резервних можливостей організму та прийняття рішень у найкоротший термін.

Виходячи з нашого досвіду правоохоронної діяльності та виконання спеціальних завдань в зоні бойових дій, пропонуємо класифікацію екстремальних ситуацій за *рівнем небезпеки*:

- з високим рівнем небезпеки;

- з невизначеним рівнем небезпеки.

Інформування майбутніх захисників Вітчизни про особливості впливу на психіку людини екстремальних ситуацій є необхідною умовою ефективних дій із захисту найвищих цінностей держави.

5. Вивчення змісту словників, літератури і програм з теми дослідження дозволило зробити висновок, що готовність особи до захисту Вітчизни в екстремальних умовах слід визначати як стан спроможності реалізувати особистісний потенціал за наявності потенційної або реалізованої небезпеки для життя та (або) здоров'я. Такий стан є сукупністю наступних складових:

- стан фізичного та психічного здоров'я особи;
- наявність необхідних знань, навичок та вмінь;
- здатність ефективно використовувати знання, навички та вміння;
- мотивація до ефективної діяльності в екстремальних ситуаціях;
- наявність та стан засобів забезпечення діяльності.

Водночас, формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни слід розглядати як психолого-педагогічний процес, спрямований на зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнівської молоді, озброєння її знаннями, вміннями, навичками, необхідними для успішного захисту Вітчизни в екстремальних ситуаціях.

6. Як переконливо свідчать дослідження останніх років, впровадження педагогічних умов формування у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни дає змогу ефективніше організувати викладання предмета «Захист Вітчизни», в секціях з військово-прикладних видів спорту та військово-патріотичне виховання учнів старших класів у процесі позакласної роботи й забезпечити формування у старшокласників освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної готовності щодо військової служби та захисту Вітчизни.

7. Питання інструментарію формування готовності у старшокласників до захисту Вітчизни, і взагалі, педагогічного інструментарію є майже не дослідженим. На макрорівні як інструментарій формування у старшокласників готовності до

захисту Вітчизни можна розглядати військово-патріотичне виховання, бойові мистецтва та спортивні єдиноборства, військово-спортивні ігри. Складовою кожного з цих інструментів, які по суті є системами, є методи, прийоми, засоби тощо.

8. Військово-патріотичне виховання є дієвим інструментарієм формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни. Центральне місце у процесі формування готовності молоді до захисту Вітчизни займає навчальна дисципліна «Захист Вітчизни», яка має бути гнучкою та враховувати вітчизняний та закордонний досвід такої діяльності. Навчальні програми з навчальної дисципліни «Захист Вітчизни» підлягають перегляду, зважаючи на наступне:

- у 2018 – 2019 роках були прийняті закони, що регулюють безпекову сферу, та проголосовані зміни до Конституції України, які мають бути враховані в навчальних програмах;

- у навчальних програмах необхідно акцентувати увагу на пріоритетності забезпечення найвищих цінностей в Україні, зазначених в ст. 3 Конституції України;

- програми повинні готувати захисників Вітчизни не лише до нейтралізації загроз, які існують нині, але виникнення яких є ймовірним у майбутньому;

- програми повинні орієнтувати майбутніх захисників Вітчизни на безальтернативне дотримання чинного законодавства України, норм міжнародного гуманітарного права;

- навчальна дисципліна «Захист Вітчизни» має готувати молодь до служби не лише в Збройних силах, але й правоохоронних органах, рятувальних службах, інших державних структурах, які є невід'ємною складовою безпекового сектору держави.

9. За багаторічну історію людство створило велику кількість бойових мистецтв та спортивних єдиноборств, кожне з яких в тій чи іншій мірі можна розглядати як інструментарій формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни. Серед них найбільш адаптованими до процесу військово-патріотичного виховання є українські національні бойові мистецтва, серед яких слід виділити хортинг та поліцейський хортинг.

10. Військово-спортивні ігри сприяють зростанню мотивації до підготовки до служби в Збройних силах, правоохоронних органах та рятувальних службах України. Наявність декількох

різноманітних ігор військово-патріотичної спрямованості дозволить охопити більшу кількість молодих осіб, а уніфікованість правил проведення таких ігор може зробити реальним проведення змагання серед учасників різних ігор.

11. Поліцейський хортинг можна визначити як синергетичну сукупність прийомів, методів, засобів, знань, навичок та умінь, спрямованих на виживання особистості в типових та екстремальних ситуаціях, пов'язаних з необхідністю захисту загальнолюдських цінностей. Система поліцейського хортингу є формою комплексного психолого-педагогічного супроводу громадянина протягом значного періоду часу— до, під час і після екстремальної ситуації. Закінчення однієї екстремальної ситуації розглядається фахівцями поліцейського хортингу як початок підготовки до наступної. Комплексність системи полягає в забезпеченні фізичного, психічного, правового виживання захисника Вітчизни засобами фізичної, технічної, тактичної, правової, стратегічної, психологічної і філософської підготовки.

На теперішній час поліцейський хортинг визначається як психолого-педагогічна система, яка складається з таких компонентів:

- професійно-прикладний вид спорту правоохоронців;
- бойове мистецтво— психолого-педагогічні технології професійної підготовки працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, працівників рятувальних служб та персоналу охорони;
- психолого-педагогічні технології формування готовності громадян до дій в екстремальних ситуаціях;
- оздоровчі та реабілітаційні технології.

Поліцейський хортинг є **Українським національним професійно-прикладним спортом**, в якому акумульовано бойові традиції українського народу і напрацювання в галузі національного бойового мистецтва «хортинг» та імплементовано сучасні передові технології самозахисту. Поліцейський хортинг є системою окремих розділів спортивних єдиноборств, притаманних лише цьому виду спорту, що надає йому характеру яскравої індивідуальності та неповторності.

Бойове мистецтво «Поліцейський хортинг» представлено у вигляді комплексу психолого-педагогічних технологій профе-

сійної підготовки працівників правоохоронних органів, військово-вослужбовців, працівників рятувальних служб та персоналу охорони поліцейського хортингу, які можна розглядати як самостійні види бойових мистецтв, складаються з:

- системи підготовки людини до екстремальних ситуацій;
- системи самозахисту та виживання (ССВ);
- поліцейської системи самозахисту і контролю (ПССК).

Технологіями **військово-патріотичного виховання** поліцейського хортингу є національні дитячо-юнацькі спортивно-патріотичні ігри «Юний поліцейський», «Юний миротворець», «Юний прикордонник», «Юний кінолог», «Юний рятувальник», «Юний гвардієць».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Конституція України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Закон України «Про національну безпеку України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>

Закон України «Про національну поліцію України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

Закон України «Про національну гвардію України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18>

Закон України «Про державний кордон України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>

Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та інші. (2007). *Юридична психологія*. К.: КНТ.

Алехин Ю.В. (1990). *Дзюдо: практическое пособие в рисунках*. М.

Андреев В. И. (2000). *Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития*. Казань: Центр инновационных технологий.

Бабенко В.Г., Шаповалов Б.Б. (2009). Психологічні основи екстремальних ситуацій у діяльності працівників практичних ОВС. *Вісник Академії управління МВС*, 1, 69 – 81.

Бабанский Ю. К. (1985). *Методы обучения в современной общеобразовательной школе*. Москва: Просвещение.

Баева И. А. (2008). Экстремальная ситуация в контексте психологии безопасности. *Психология экстремальных ситуаций*. – М.: Психологический ин-т РАО, 110 – 124.

Барко В.І. (2016). Психологічна готовність поліцейських Національної поліції України до діяльності в особливих та екстремальних умовах. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третьої Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса, 22-23 вересня (с. 230 – 231)*. Одеса, Військова академія.

Беззубов Д.О. (2010). *Юридичний ризик при застосуванні примусу в службово-бойовій діяльності органів внутрішніх справ України* (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Академія управління МВС. К.

Бесчасный В.Н. (2008). Психотехнологии в подготовке работников ОВД для действий в экстремальных ситуациях. *Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: материалы междунар. научно-практ. конф. г. Донецк, 22-23 мая (с. 41-45)*. Донецк: ДЮИ ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко.

Бигу Ж.М. (2009). Психологічні аспекти забезпечення безпеки учасників оперативно-розшукових заходів. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 20 лют. (с. 45-46)* – Одеса: Одеський державний університет внутрішніх справ.

Бикова О.В. (2001). Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони (дис. канд. пед. наук). К.

Білодід І. К. (1980). *Словник української мови*. (Тт. 1–11). АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/s/umova/> (дата звернення: 18.03.2018р.)

Білоцерківець І.П. (2018). Формування психологічної готовності старшокласників до захисту Вітчизни: дефініційний ракурс. *Особистість у просторі виховних інновацій: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2018 рік, Київ, 19 жовт.* (с. 29–36). Івано-Франківськ: НАІР.

Бриндіков Ю.Л. (2006). Загальна характеристика психологічних умов розвитку професійної готовності особистості до дій в екстремальних ситуаціях. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* [За ред. С.Д. Максименка]. – (Т. VIII, част. 8), с. 31–36.

Буткевич С.А. (2010). Актуальні питання підготовки працівників спеціальних підрозділів ОВС до дій в надзвичайних ситуаціях. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 19 лют. (с. 49–50)*. Одеса: Одеський державний університет внутрішніх справ.

Валаш Л.А., Пасько О.М. (2010). Поведінка правоохоронця в екстремальних ситуаціях. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток», 19 лют. (с. 52-54)*. Одеса: ОДУВС.

Варій М.Й. (2007). Психологічні основи національної безпеки. *Психологічні аспекти національної безпеки. Зб. тез міжнародної наук.-практ. конф., Львів, 22-23 берез. (с. 11-16)*. Львів: Арал.

Варламова А. Я. (2005). *Шкільна адаптація, 2*. Волгоград : Вид-во ВолДУ.

Великий глумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – VIII, 1728 с.

Войтенко А.М. (2007). Современная концепция предупреждения ошибочных действий человека – оператора. *Психологічні аспекти національної безпеки. Зб. тез міжнародної наук.-практ. конф., Львів, 22-23 берез. (с. 51-53)*. Львів: Арал.

Высоцкий С. В. (1999). Структура психолого-педагогических ус-

ловий формування пошуково-творчої направленості особистості в процесі навчання. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. (Вип. 8-9). Одеса, с. 90-94.

Габрилевич О. (2013). *Розвиток мотивації досягнення у слухачів МАН засобами тренінгових методик*. Луцьк.

Гаврілець І.Г. (2006) *Психологія людини в екстремальних ситуаціях*: Навчальний посібник. К.: ЗАТ «Віпол».

Гаман П.І. (2019). Управління єдиною системою цивільного захисту на державному рівні. *Бизнес і безпека*, 1, 86-89.

Герман Л.В. (2010). Професійна спрямованість як системоутворюючий компонент психологічної готовності особистості правоохоронця до діяльності. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток»*, Одеса, 19 лют. 2010 р. (с. 80-82). Одеса: ОДУВС.

Герриг Р., Зимбардо Ф. (2004). *Психологія і життя*. СПб.: Питер.

Горбачевський В.Я. (2009). Місце і роль психологічної підготовки у підвищенні професійного рівня фахівців органів внутрішніх справ. *Психологічні технології в екстремальних видах діяльності: матеріали V міжнарод. научно-практ. конф., г. Донецьк, 28-29 мая (с. 6-8)*. – Донецьк: Донецький юридический інститут ЛГУВД ім. Э.А. Дидоренко, 2009.

Горелов І.Ю., Гуровський В.Є. (2008). До питання про ефективність використання психотренінгу з формування психологічної готовності працівників ОВС до застосування силових заходів примусу. *Психологічні технології в екстремальних видах діяльності: матеріали IV міжнарод. научно-практ. конф. (с. 247-249)* Донецьк: Донецький юридический інститут ЛГУВД ім. Э.А. Дидоренко.

Горелов І.Ю. О проблеме формирования психологической готовности работников ГАИ к применению табельного огнестрельного оружия. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 20 лют. 2009 р., (с. 77-78)*. Одеса: Одеський державний університет внутрішніх справ.

Горова С. (2018). Поліцейський хортинг, як різновид бойового мистецтва в Україні. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 36-37). К.: Паливода А.В.

Гребенюк М. (2018). Професійна самоідентифікація фахівця сектору безпеки як чинник психологічної готовності до захисту Вітчизни.

Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: "Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива", Ірпінь, 22-23 берез. (с. 72-73). К.: Паливода А.В.

Деулін М.П., Киськов І.В. (2018). Вплив деструктивного стресу на успішність навчання студента практичного психолога. *Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України: зб. матеріалів всеукраїнського круглого столу, Київ, 17 квітня (с. 94-100) – К.: ЦП «КОМПРИНТ».*

Джеймс У. (1991). *Психологія*. Москва.

Дзю-до. (2077). М.: Фізкультура и спорт.

Долин А.А., Попов Г.В.(1995). *Кэмпо – традиції воїнських мкскусств*. М.: РИПОЛ.

Досяк І.М. (2009). Актуальність розвитку професійно-важливих якостей військовослужбовців внутрішніх військ для діяльності в ризиконебезпечних умовах. *Психологічна безпека особового складу силових структур та персоналу екстремальних професій: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18 лист. (с. 49-54). Х.: Академія внутрішніх військ МВС України.*

Досяк І.М. (2014). Особливості психологічної готовності діяльності військовослужбовців Національної гвардії України з охорони дипломатичних представництв та консульських установ іноземних держав. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 21 лист. (с. 69-73). Х.: Академія внутрішніх військ МВС України.*

Євсюков О.П., Тимченко О.В. (2007). *Психологічне прогнозування надійності діяльності праівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: Монографія*. Харків.

Єрьоменко Е.А. (2014). Військово-патріотична програма та прикладний хортинг. *Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць*, 1, 10–19.

Зубалій М.Д., Івашковський В.В., Остапенко О.І, Тимчик М.В., Шаповалов Б.Б., Діхтяренко З.М., Білоцерківець І.П. (2016) *Військово-патріотичне виховання учнів у позакласній роботі: посіб.* К.: Паливода А.В.

Івашковський В.В (2010). Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства: монографія. К.: Паливода А.В.

Івашковський В.В. (2014). Теоретико-методичні засади військово-патріотичного виховання учнів у позакласній роботі. *Сучасний вихов-*

ний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України. (с. 73-76). Івано-Франківськ: НАІР, 2014.

Ильичев, Л. Ф. (1983). *Философский энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.

Кадочников А. А., Кадочников Ар. А. (2007). *Русское боевое искусство*. Ростов н/Д: Феникс.

Калениченко Р., Мустафаєв Г. & Льовкіна О. (2018). Дослідження формування соціально-психологічної готовності юнаків до служби в Збройних Силах. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: "Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива"*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 77–79). К.: Паливода А.В.

Калениченко А. Г., Ковпак Д. В. (2012). *Стресс-менеджмент*. СПб.: Питер.

Кізло Л. М., Троценко О. Я. & Купрієнко О.В. (2016). Психотравматизація військовослужбовців та методи корекції психічних розладів. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третньої Всеукр. наук.-практ. конф. 22-23 вересня (с. 262-263)*. Одеса, Військова академія.

Китаєв-Смик Л. О. (1983). *Психология стресса*. М.: «Наука».

Клачко В. (2008). Використання технологій активного навчання в процесі професійної підготовки в системі МВС. *Актуальні проблеми управління у сучасний період розвитку державності України. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 26 жовтня 2007 р., (с. 347-351)*. К.: «МП «Леся».

Коблев Я. К., Рубанов М.Н., Невзоров В.М. *Борьба дзюдо* (1987). М.: Физкультура и спорт.

Козяр М. М. (2005). *Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій*. (Дисс. докт. пед. наук). – К.

Козяр М. М. (2009). *Професійна підготовка до діяльності в екстремальних умовах* : навч. посіб – Львів: ЛДУ БЖД.

Колісник Т. П. (2004). Теоретичні засади формування готовності старшокласників до професійного самовизначення в правоохоронній галузі. *Професійна та моральна культура в педагогічній системі: зб. наук. праць. (с. 74-82)*. Харків-Луганськ: СтильІздат.

Криводерев В. В. (2008). Професійно-психологічна готовність робітників силових структур у сучасних умовах. *Нормативно-правові та методологічні аспекти юридичної та оперативної психології*:

матеріали наук.-практ. семінару, 27-28 березня 2008 р., м. Харків (с. 111-113). – Х.

Криволапчук В. О., Годуров І. М., Бондарчук М., Юрченко А. В., Шаповалов О. В. (2006). *Особиста безпека: Навч.-практ. посіб.* К.: ВПЦ МВС України.

Курач М. С. (2016). *Художньо-проектна підготовка майбутніх учителів технологів (Монографія).* Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.

Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность.* Москва: Политиздат.

Лефтеров В. О., Тімченко О. В. (2002). *Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: монографія.* – Донецьк: ДІВС МВС України.

Ліпкан В. А. (2003). *Безпекознавство: Навч. посібник.* К.: Вид-во Європ. Ун-ту.

Литвинчук М. Ю. (2018). Екстремальна ситуація як активізація складної інтелектуальної функції особистості майбутнього прикордонника. *Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України: зб. матеріалів всеукраїнського круглого столу. Київ, 17 квітня (с. 169 – 170).* – К.: ЦП «КОМПРИНТ».

Луценко Р., Хоменко В., Нагибіга О. (2018). Поліцейський хортинг – національний професійно-прикладний вид спорту в Україні *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 56-60).* К.: Паливода А.В.

Льопа М. (2018). Поліцейський хортинг – прикладний вид хортингу. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 60-62).* К.: Паливода А.В.

Мазур І. (2018). Взаємодія суспільних інституцій у підготовки учнівської молоді до захисту Вітчизни. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 79-80).* К.: Паливода А.В.

Макаревич О. П. (2006). *Психологія перемоги.* К.: ДАКККім.

Маклаков А. Г. (2006). *Общая психология.* СПб.: Питер.

Маркова, А. К. (1993). *Психология труда учителя: книга для учителя.* Москва: Просвещение.

Методичні рекомендації щодо викладання предмету «Захист Ві-

тчизни» у 2017 – 2018 навчальному році. Управління освіти, молоді та спорту Святошинської районної в місті Києві державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svyatoshinruo.kiev.ua/2013-10-08-14-56-33/2016-06-08-08-50-17/q-q/5918-----1-r—2017-2018-->

Монастырский В. Н. (2007). Психолого-педагогический тренинг формирования мобилизационно-боевой готовности сотрудников ОВД к профессиональным действиям. *Психологические тренинговые технологии в правоохранительной деятельности: научно-методические и организационно-практические проблемы внедрения и использования, перспективы развития: Материалы III междунар. науч.-практ. конф., Донецьк (с. 408-411)* – Донецьк: Донецкий юридический институт ЛГУВД.

Навчальна програма «Захист Вітчизни» для навчальних закладів системи середньої освіти (рівень стандарту). (2017). Затверджено Міністерством науки і освіти (Наказ МОН України від 23.10.2017 № 1407). К.

Овсяннікова В. (2018). Поліцейський хортинг — історія, перспективи, місце в системі бойових мистецтв. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 64-65)*. К.: Паливода А.В.

Ознобишин Н.Н. (2005). *Искусство рукопашного боя*. М.: ФАИР-ПРЕСС.

Омельченко М.І. (2013). *Формування соціально-моральної готовності до професійної діяльності майбутніх фахівців пожежо-рятувальної служби у вищих навчальних закладах МНС України*. (Автореф. дисс. канд. пед. наук). – Умань.

Основи роботи психолога внутрішніх військ МВС України (2008). / І.І. Ліпатов, І.І. Приходько, Ю.Б. Ірхін та ін. – Х.: Акад. ВВ МВС України.

Основи соціальної психології: Навч. посіб. /О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н.В. Хазратова. – К.: Міленіум, 2008. – 496 с.

Остапенко О., Тимчик М. (2018). Компетентнісний підхід щодо формування в старшокласників готовності до військової служби. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 84-86)*. К.: Паливода А.В.

Остапенко О.І. (2018). Сучасний стан готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни. Особистість у просторі виховних інновацій: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2018 рік, Київ, 19 жовт. (с. 265–270). Івано-Франківськ: НАІР.

Остапенко О., Зубалій М. & Тимчик М. (2018). Формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни. Теоретико-методичні проблеми вихованн дітей та учнівської молоді, 22, 214-226.

Пархомович Г. П. (1993). *Основы классического дзюдо*. Пермь: Урал-Пресс Лтд.

Пачес Д. В. (2014). Поведінка військовослужбовців в екстремальних ситуаціях. Методи самоконтролю, запобігання та нейтралізації негативних явищ. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 21 лист. (38-40 с.)*. Х.: Національна академія НГУ.

Пилат В. С. (1999). *Бойовий гопак*. Львів: Логос.

Пічугін А. О. (2014). Основи психологічної підготовки військовослужбовців до виконання завдань за призначенням. Формування психологічної готовності до виконання службово-бойових завдань в екстремальних ситуаціях. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 21 лист.(с. 40-47)*. Харків, Національна академія НГУ.

Платонов К. К. (1977). *Психология*. (Учебное пособие). Москва: Высшая школа.

Пліско В. І. (2004). *Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій*. (Дис. д-ра пед. наук). К.

Попков Б.О. (2016). Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третьої Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса, 22-23 вересня* (с. 5-6). Одеса, Військова академія.

Портал психологических изданий PsyJournals.ru [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://psyjournals.ru/mpsi_worldpsy/2008/n4/28880.shtml [Особенности стрессоустойчивости будущего педагога – Мир психологии. – 2008. № 4]

Приступа Є. Н. & Пилат В. С. (1991). *Традиції української національної фізичної культури* (частина 1). Львів: Троян.

Приходько І. І. (2009 а). Системно-структурна модель психологічної готовності особистості військовослужбовців внутрішніх військ України до службово-бойової діяльності запобігання масовим порушенням громадського порядку. *Управлінські, правові та психологічні аспекти запобігання масовим порушенням громадського порядку і проявам тероризму: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 26-28 червня 2008 р. (с. 119-121)*. – К.: УВПД ГШ МВС України.

Приходько І. І. (2009 б). Теоретико-методологічні основи вивчення та визначення категорії «психологічна безпека» персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. *Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: материалы V междунар. научно-практ. конф., г. Донецк, 28-29 мая (с. 24-26)*. Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко.

Приходько І. І. (2013). *Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: Монографія*. Х.: Акад ВВ МВС України

Приходько І. І. (2014). Актуальні питання психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 21 лист. (3-4 с.)*. Х.: Національна академія НГУ.

Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Д. Бех, К.І. Чорна). К., 2014.

Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия. (2001). Мн.: Харвест.

Пшеничний В.Н., Аветисян В.Г., Сенчихін Ю.М., Кулаков С.В., Куліш Ю.О., Александров В.Л., Адаменко М.І., Ткачук Р.С., Тригуб В.В. (2006). *Рятувальні роботи під час ліквідації надзвичайних ситуацій. Частина 1: Посібник*. К.: Основа.

Радзіковський С.А. (2016). Застосування прийомів саморегуляції психоемоційних станів військовослужбовців на полі бою. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третьої Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса, 22-23 вересня (с. 304-305)*. Одеса, Військова академія.

Розов В.И. (2012). *Психология экстремальных ситуаций: адаптивность к стрессу и психологическое обеспечение: научн.-практ. пособие*. К.: КНТ; Саммит-Книга.

Романишин А. М., Грицевич Т. Л., Гузенко І. М., Капінус О. С., Мацевко Т. М. (2017). *Психологія бою: посібник*. Львів: Видавництво «Астролябія».

Романченко І. С. (2016). Результати аналізу досвіду застосування військових формувань в сучасних збройних конфліктах. *Спільні дії*

військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третньої Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса, 22-23 вересня (с. 6-7). Одеса, Військова академія.

Ромек В.Г., Конторович В.А., Крукович Е.И. (2007). *Психологическая помощь в кризисных ситуациях.* – СПб.: Речь.

Рубинштейн С. Л. (1973). *Проблемы общей психологии.* Москва: Педагогика.

Савчин М. Л., Василенко Л. (2017). *Вікова психологія. Теорія спорту.* Київ: ВЦ «Академія».

Самбо. *Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності.* (2006). – К.

Самозащита от А до Я (2006). – Ростов н/Д: Феникс.

Скалкова Я. (1989). *Методология и методы педагогического исследования.* Москва: Педагогика.

Словник професійної термінології для майбутніх фахівців Національної гвардії України (до курсу «Українська мова за професійним спрямуванням») (2016). – К.: НАВС України.

Смирнов В. И. (2001). *Общая педагогика в тезисах, дефинициях, иллюстрациях.* Москва: Педагогическое общество России.

Сарджвеладзе Н., Беберашвили З., Джавахишвили Д., Махашвили Н., Сарджвеладзе Н. (2007). *Травма и психологическая помощь.* М.: Смысл.

Старый Д. (2013) Дослать в патронник здоровый смысл. *Спецназ*, 2, 28-31.

Субботина Л. Ю. (2013). *Психологическая защита и стресс.* Харьков: Гуманитарный центр.

Сухомлинська О.В. (2010). Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення. *Шлях освіти*, 2, 10-14.

Тарасова Т. (2018). Військово-спортивна гра у формуванні просоціальної поведінки підлітків. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 92-96). К.: Паливода А.В.

Тищенко К. (2018). Поліцейський хортинг в Україні: багаторівнева підготовка професіоналів і виховання свідомої молоді. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: “Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива”*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 65-67). К.: Паливода А.В.

Турок Н.А. (2007). Экстремальные ситуации правоохранительной деятельности. *Беларусь в современных геополитических условиях:*

политико-правовые и социально-экономические аспекты устойчивого развития: материалы межвуз. науч.-практ. конф., Минск. (с. 173 – 174). Минск.

Трусов О. В. (1996). *Каратэ для мастеров*. К.: Проза.

Українець Л. М. (1994). *Рукопашний бій*. Житомир: Прес-Форум Лімекс.

Ушинский, К. Д. (1974). *Избранные педагогические сочинения*. Москва: Педагогика.

Федорук О. В. (2014). Психологічна підготовка військовослужбовців до дій в екстремальних умовах під час виконання службово-бойових завдань. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 21 лист. (с. 53-60)*. – Х.: Національна академія НГУ.

Флоке А. (1998). *Самозащита. Практическое руководство для самостоятельного изучения*. М.: ФАИР-ПРЕСС.

Франко С. *Активная самооборона: 1001 секрет уличных единоборств*. – М.: Эксмо.

Харлампиев А.А. (1995). *Система самбо. Боевое искусство*. М.: Советский спорт.

Хацановський В., Бойко О. (2006). Критерії оцінювання готовності до професійної діяльності у персоналі миротворчих контингентів Збройних сил України. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 4, 60-70.

Хортинг: народжене в Україні, відкрите світу БМ [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1185201744972030&id=699101060248770&__tn__=K-R.

Чумаков Е.М. (1998). *Сто уроков самбо*. – М.: ФАИР- ПРЕСС.

Царенко І.Л. (2009). *Іноваційно-педагогічні технології у системі підготовки майбутніх учителів з безпеки життєдіяльності*. (Дис. канд. пед. наук). Кіровоград.

Чижевський С. О. (2014). Система психологічної роботи у військових частинах (підрозділах) НГУ на період проведення антитерористичної операції на Сході України. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 21 лист. (с. 15-19)*. Х.: Національна академія НГУ.

Чудинова О.А. (2010). *Екстремальність в діяльності співробітника органів внутрішніх дел. Актуальні проблеми боротьби з преступ-*

ністю в Сибирському регіоні: сб. матеріалів XIII междунар. науч.-практ. конф., ч. 3, Красноярськ, 18-19 февр. (с. 213-218). Красноярськ.

Шаповалов Б. Б. (2009а). Погляд на історію виникнення та розвиток бойових мистецтв. *Бизнес и безпека*, 3, 32-34.

Шаповалов Б. Б. (2009б). Системи самозахисту працівників правоохоронних органів США. *Наука і правоохорона*, 4, 265-271.

Шаповалов Б. Б. (2010а). Кікбосінг як засіб фізичної підготовки працівників охорони до фізичного виживання в екстремальних умовах. *Бизнес и безпека*, 3, 38-39.

Шаповалов Б.Б. (2010б). Сучасні системи самозахисту. *Бизнес и безпека*, 3, 38-39.

Шаповалов Б. Б., Дворецький Е. Г. (2011). Кікбосінг WPKA та спортивна самооборона на межі десятиріч: від спорту до технологій безпеки. *Бизнес и безпека*, 1, 65-67.

Шаповалов Б. Б., Шаповалов О. В., Бараненко Б. І., Бабичев Д. О., Криволапчук В. О., Кушнар'єв С. В., Федоров К. Л., Яковенко С. І. (2012). *Психологія безпеки професійної діяльності в системі МВС України*: навч.-практ. пос. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка.

Шаповалов Б. Б., Хасанов М. Х. (2015а). Застосування розділу «Поліцейська боротьба» у формуванні готовності молоді до поведінки в екстремальних ситуаціях. *Матеріали науково-практичного семінару, присвяченого першому чемпіонату України з поліцейського хортингу, Київ, (с. 94–96)*. К.: Паливода А.В.

Шаповалов Б. Б. (2015б). Поліцейський хортинг – сучасний національний професійно-прикладний вид спорту. *Матеріали науково-практичного семінару, присвяченого першому чемпіонату України з поліцейського хортингу, Київ, (с. 89–91)*. К.: Паливода А.В.

Шаповалов Б. Б. (2015с). Поліцейський хортинг як вид спорту та система формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях. *Теорія і методика хортингу: зб. наук. праць*, 3, 124-129.

Шаповалов Б. Б. Поліцейський хортинг як вид спорту та система формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях / Б. Шаповалов // *Теорія і методика хортингу*. – 2015. – Вип. 3. – С. 124-129.

Шаповалов Б. Б. (2015д). Національні українські бойові мистецтва, як засіб формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях [Електронний ресурс]. *Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Національні бойові культури в контексті світової цивілізації. Феномен м. Запоріжжя, 13 серпня (с. 37-42)*. Запоріжжя. [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <http://spas.zp.ua/wp-content/uploads/2016/06/%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D1%84%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83.pdf>

Шаповалов Б. Б. (2015e). Система самозахисту та виживання як засіб формування готовності старшокласників до поведінки в екстремальних ситуаціях. *Науковий вісник Мукачівського державного університету: Педагогіка та психологія*, 2, 140-144.

Шаповалов Б. Б. (2015f). Сучасні технології формування готовності старшокласників до поведінки в екстремальних умовах. *Проблеми освіти: наук.-метод. зб.*, 83, 18-21.

Шаповалов Б. Б. (2015h). Технології формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях. *Бизнес и безопасность*, 4, 52-53.

Шаповалов Б. Б., Рогоза І. В. (2016a). Новітні технології формування готовності військовослужбовців та правоохоронців до дій в екстремальних ситуаціях. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей Третьої Всеукр. Військова академія.* Одеса, 22-23 вересня (с. 338-339).

Шаповалов Б. Б. (2016b). Сучасні педагогічні технології формування готовності поліцейських до дій в екстремальних ситуаціях. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. V Міжнар. наук. практ. конф., м. Харків, 18 листоп. (с. 389-391).* Харків. Нац. ун-т внутр. справ.

Шаповалов Б. Б. (2017a). Здійснення контролю над ситуацією, як частина поліцейської роботи в екстремальних ситуаціях. *Бизнес и безопасность*, 1, 43.

Шаповалов Б. Б. (2017b). Мінімізація ризиків у правоохоронній діяльності як фактор підсилення готовності працівників поліції до дій в екстремальних ситуаціях. *Бизнес и безопасность*, 6, 52-53.

Шаповалов Б. Б. (2017c). Поліцейському хортингу - 2 роки. *Бизнес и безопасность*, 2, 46-48.

Шаповалов Б. Б. (2017d). Поліцейський хортинг: продовження історії. *Бизнес и безопасность*, 4, 40-41.

Шаповалов Б. Б. (2017e). Роль та місце поліцейського хортингу в процесі формування готовності школярів до дій в екстремальних умовах. *Фізичне виховання в рідній школі*, 4, 38-41.

Шаповалов Б. Б., Нечерда В. Б. (2017f). Теоретичні та методичні засади формування готовності підлітків уразливих категорій до дій в екстремальних ситуаціях. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2 (21), 89-103.

Шаповалов Б. Б. (2018a). Національна дитячо-юнацька спортивно-прикладна шра «Юний поліцейський» та її роль у процесі формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях. *Особистість у просторі виховних інновацій: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Ін-*

ту проблем виховання НАПН України за 2018 рік, Київ, 19 жовт. (с. 405-410). Івано-Франківськ: НАІР.

Шаповалов Б. Б. (2018b). Передумови створення поліцейського хортингу та динаміка розвитку цього виду спорту у 2015 - 2017 роках. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: "Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива"*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 67-69). К.: Паливода А.В.

Шаповалов Б. Б. (2018с). Федерація поліцейського хортингу України та Міжнародна федерація поліцейського хортингу. *Поліцейський центр бойових мистецтв*, 1, 6-7.

Шаповалов Б. Б., Єрмоєнко Е. А. & Нечерда В. Б. (2018d). Хортинг – національний вид спорту України. *Поліцейський центр бойових мистецтв*, 1, 16-17.

Шаповалов Б. Б. (2018е). Шляхи оптимізації процесу формування готовності поліцейських до дій в екстремальних ситуаціях: погляд з-за океану. *Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України: зб. матер. всеукр. круглого столу, Київ, 17 квіт. (с. 339-341).* – К.: ЦП "КОМПРИНТ".

Шаповалов Б. Б. (2018f). Шляхи підвищення ефективності процесу формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях в сучасних умовах. *Бізнес і безпека*, 2, 59-60.

Шаповалюк І. (2018). Бойові мистецтва світу. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: "Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива"*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 199-201). К.: Паливода А.В.

Шевченко Н. Ф. (2013). *Психологічна допомога в кризових та екстремальних ситуаціях: навч. посіб.* Запоріжжя: Запорізький національний університет.

Шибут В. (2018). Поліцейський хортинг як альтернативний засіб підготовки оперативних підрозділів національної поліції України. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: "Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива"*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 69-71). К.: Паливода А.В.

Яворська Г. Х. (2008). Професійно важливі якості працівників ОВС як мета професійної підготовки до дій у нетипових ситуаціях. *Проблеми вдосконалення професійної майстерності працівників ОВС в бойовій підготовці: матеріали наук.-практ. конф., м. Одеса, 31 жовт., (с. 62-64)* Одеса: ОДУВС.

Яворська О. (2018). Хортинг, як засіб підготовки учнівської молоді до захисту Вітчизни. *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції до дня заснування хортингу: "Хортинг – національний бренд України в світі: Олімпійська перспектива"*, Ірпінь, 22-23 берез. (с. 96-98). К.: Паливода А.В.

Яворський С. Х. (2008). *Підготовка курсантів ВНЗ МВС України до професійних дій у нетипових ситуаціях оперативно-службової діяльності. Монографія*. Одеса.

Ягупов В. В. (2002). *Педагогіка* (Навчальний посібник). Київ: Либідь.

Ярмаченко М. Д. (2001). *Педагогічний словник*. Київ: Педагогічна думка.

Andersen Judith P., Papazoglou Konstantinos, Arnetz Bengt B. & Collins Peter I. (2015). Mental Preparedness as a Pathway to Police Resilience and Optimal Functioning in the Line of Duty. *International Journal of Emergency Mental Health and Human Resilience*, Vol. 17, 3, 624-627.

Arrest and Control. Instructor Manual (1997). Los Angeles Police Department.

DiMaggio M. (2002). Immediate Danger Firearm Retention. *The Tactical Edge*, 2, 44.

Christensen Tom, Lægreid Per & Hellebø Rykkja Lise. (2013). After a Terrorist Attack: Challenges for Political and Administrative Leadership in Norway. *Journal of Contingencies and Crisis Management*. – Vol. 21, 3, 167-177.

Hollingsworth Andrew, Breeze J. (2018). Dispatches from the editor: emergency preparedness and clinical military aid to the civilian authorities. *J R Army Med Corps*, Vol 0, 0, 1.

Mangelsdorff David A. (1985). Lessons Learned and Forgotten: The Need for Prevention and Mental Health Interventions in Disaster Preparedness. *Journal of Community Psychology*, Vol. 13, 239-255.

Rail R. (1995). *Defense Without Damage*. DIANE Publishing Co.

Remsberg Charles. (1999). *Serving High-Risk Patrol*. – Ill: Charle Press- Northbook.

Wisniewski B., Pronco J. (2010). Police in Critical Situations. *Internal Security*, 1, 115 – 120.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Шаповалов Б.Б. – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту проблем виховання НАПН України, неодноразовий чемпіон світу з різних видів бойових мистецтв, майстер спорту України міжнародного класу. Засновник та президент Міжнародної федерації поліцейського хортингу, Поліцейського центру бойових мистецтв «Закон і порядок», голова Національної комісії з питань спорту Української секції Міжнародної поліцейської асоціації. Понад 30 років віддав служінню Вітчизні на посадах в Міністерстві внутрішніх справ України, спеціальних підрозділах Міжнародної поліції Організації Об'єднаних Націй. Керував Управлінням навчальних закладів місцевої поліції регіону Сараєво (Боснія-Герцеговина) та Спеціальним підрозділом поліції в Косово. Автор (співавтор) понад 240 наукових, навчальних і методичних праць.

Діхтяренко З.М. – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту проблем виховання НАПН України, доцент кафедри фізичного виховання, спорту та здоров'я людини Навчально-наукового інституту спеціальної фізичної і бойової підготовки та реабілітації Університету державної фіскальної служби України, майстер спорту України з хортингу, голова НМК УФХ, голова ГО «Об'єднання педагогів і науковців України».

Наукове видання

Шаповалов Борис Борисович

Діхтяренко Зоя Михайлівна

**Методичний інструментарій формування
у старшокласників готовності до захисту Вітчизни**

Методичний посібник

За заг. ред. Шаповалова Б. Б.

Головний редактор – *Т. С. Самиляк*
Технічний редактор – *О. М. Корнілов*
Редактор – *О. І. Денисенко*
Комп'ютерна верстка – *М. А. Піскова*
Обкладинка – *Ю. В. Тарасова*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Підп. до друку .2019. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 8,4.
Замовлення № . Наклад 300 пр.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05,
моб. тел.: (050) 457-24-24 – приймальня,
E-mail: design@imex.kr.ua

